

Terakki, Cedit ve Milliyetçilik: Ziya Gökalp (Milliyetçiliğin İktisadi Refah Anlayışının Zihniyet Analizi)

*Progress, Jadid and Nationalism: Ziya Gökalp
(Mentality Analysis of Nationalism's Understanding of Economic Welfare)*

Orhan ÇAKMAK

Dr., İktisatçı, İstanbul, Türkiye

Orcid: 0000 0002 3759 4186 orhan.cakmak@orhinvest.com

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Çakmak, O. (2024). Progress, Jadid and Nationalism: Ziya Gökalp (Mentality Analysis of Nationalism's Understanding of Economic Welfare). *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Special Issue of Ziya Gökalp, 182-206.

Çakmak, O. (2024). Terakki, Cedit ve Milliyetçilik: Ziya Gökalp (Milliyetçiliğin İktisadi Refah Anlayışının Zihniyet Analizi). *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Ziya Gökalp Özel Sayısı, 182-206.

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: 3 Haziran/ June 2024

Accepted/Kabul Tarihi: 13 Ağustos/ August 2024

Published/Yayın Tarihi: 06 December/Aralık 2024

Issue/Sayı:Ziya Gökalp Özel Sayısı /Special Issue of Ziya Gökalp **Pages/Sayfa:** 182-206.

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/ Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Orhan ÇAKMAK).

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

İktisadi refaha giden süreçte milliyetçilik anlayışının kavramsal ve uygulama biçimi ile muasır medeniyet olarak ifade edilen sürece milliyetçilik akımının adaptasyonunun nasıl doktrine edildiği, milliyetçilik tartışmalarının iktisadi açıdan kavramsal çelişkisi ve uygulama pratiklerinin sosyo-ekonomik alana etkisi çalışmanın kapsamını oluşturmaktadır. Bu kapsamda milliyetçilik anlayışının kavramsal ve kuramsal önermelerinin ahvali ile ilgili durumun tespiti, ortaya çıkan sıkıntılara karşı verilen fikrîsel ve eylemsel tepkilerin sosyo-ekonomik düzleme etkileri incelenmiştir. İktisadi milliyetçilik kavramının teorik temelleri farklı bir bakış açısıyla ele alınarak güncel tartışmalara yer verilmiş ve bu açıdan literatürdeki çalışmaların karmaşası analiz edilmiştir. Bu teorik tartışmaların ve uygulama pratiklerinin, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar fikri anlamda nasıl evrildiği ve milliyetçilik tartışmalarının, muasırlaşmak idealine ulaşma konusundaki yayılma kanalının nasıl işlediği tespit ve tahlil edilmiştir. Bu tespit ve tahlilin fikri mecrası Ziya Gökalp ekseninde ele alınmış olup eserlerinin muhtevasından da önemli olanın Gökalp'in etkilendiği düşünürler, kaynaklar ve benimsediği bilimsel yöntem olduğu izah edilmiştir. Gökalp'in milliyetçilik anlayışının vatandaşlığa evrilen yapısıyla iktisadi refaha ulaşmada "memurin" zihniyetinin bir nakısa olduğu; bunun yerine "müteşebbis" yapısının güçlendirilmesi önermesinin de günümüzde realize olması gibi hususları içeren, Gökalp'in iktisadi kavramlaştırmasının literatürdeki teorik karşılığı belirtilmiştir. Gökalp'in sosyo-ekonomik alana ilişkin iktisadi kavramlaştırmaları ile iktisadi politika önerilerinin dönemsel olarak birbirine tezat olarak görülen kısımlarının nedenleri literatürde ilk kez ele alınmıştır. Çalışmanın en önemli çıktısı ise iktisadi milliyetçilik anlayışının telakkisine yönelik karmaşanın berraklaştığı bu dönemde, Gökalp'in analizlerinin haklılığının ve öngörüsü isabet bulmuş halinin, günümüzdeki güncel çalışmalar ile örtüşüyor olmasına yönelik tespitlerdir.

Anahtar Kelimeler: İktisadi milliyetçilik, Ziya Gökalp'in iktisadi kavramlaştırması, Ziya Gökalp'in "hafıza-beklenti" temelli sosyo-ekonomik metodolojisi, Ziya Gökalp'ta bilgi ve süreç anlayışı, Avusturya İktisat Okulu'nun "bilgi ve süreç" teoremi, Ulus-Devlet sürecinin iktisadi zihniyeti.

Abstract

The conceptual and perceptual understanding of nationalism in the process leading to economic prosperity constitutes the scope of this study. The determination of the situation regarding the state of the conceptual and theoretical propositions of the understanding of nationalism, and the effects of the intellectual and practical reactions to the emerging problems on the socio-economic plane have been mentioned. The theoretical foundations of economic nationalism are discussed from a different perspective and current theoretical debates on this issue are included; in this respect, the confusion of studies in the literature is analyzed. How these theoretical debates and practices evolved intellectually from the Constitutional Monarchy to the early years of the Republic, and how the dissemination channels of nationalism debates to achieve the ideal of modernization functioned have been identified and analyzed. The intellectual channel of this determination and analysis has been handled on the axis of Ziya Gökalp, and it has been explained that what is more important than the content of his works is the thinkers, sources, and scientific method adopted by Gökalp. The reasons for the seeming contradictions between Gökalp's economic conceptualizations of the socio-economic field and his economic policy proposals are discussed for the first time in the literature. The most important result of the study is the determination that the rightness of Gökalp's analyses and the accuracy of his predictions coincide with the current studies in this period when the confusion regarding the conception of economic nationalism has become clearer.

Key Words: Economic nationalism, Ziya Gökalp's economic conceptualization, Ziya Gökalp's socio-economic methodology based on "memory-expectation", Knowledge and process in Ziya Gökalp, The knowledge and process theorem of the Austrian School of Economics, Economic mentality of the Nation-State process.

Giriş: Metodolojik Yöntem ve Kapsam

Tarihsel süreçte milliyetçilik anlayışı da dini anlayış gibi toplumsal bilincin temel taşı olarak “devletleşme” ve “vatandaşlık” olgusunun oluşumunun bir bileşeni olmuştur. Kabileler, klanlar, aşiretler, beylikler evrilerek imparatorlukları oradan ise milli devletleri oluşturmuştur (Weber, 2012, s. 151-158). Aslında “küçük nüfuslar” güvenlik ve refah anlayışı ile zorunlu veya gönüllü olarak bir araya gelip farklı milliyetlerden oluşan daha geniş devletleri (imparatorluk) ortaya çıkarmıştır. Ancak refahın artmaması sorunu ve/veya refahın eşit bir şekilde dağılmaması gibi nedenlerden dolayı menfaat çatışması söz konusu olunca parçalanma süreci başlayıp tekrar milli devletler zuhur etmiştir. Çalışmamızın aktörü Ziya Gökalp (1876-1924) bu hususu daha farklı bir yaklaşım ile Türk tarihinin “kavmiyetten ümmete” ve daha sonra “milli şuura” dönüştüğü şeklinde ifade etmektedir. Bu dönüşümün ise “devletleşme” süreci ile ilgili olduğunu belirtmektedir (2018a, s. 194-197). Bu bağlamda Gökalp’ın analiz süreci metodolojik olarak iki açıdan ele alınacaktır:

Birincisi; imparatorluk tasfiye süreci ile beraber ortaya çıkan ulus-devlet yapısının oluşumu için “bayrak altında toplanma” ülküsüne zemin hazırlayacak eylemlerin, söylemsel ve teorik alt yapısının temellerini son dönemin önemli çalışmaları olan Helleiner (2002, 2021, 2023), Helleiner&Pickel (2005) ve Soehl&Karim’e (2021) göre tanımlanması.

İkinci husus ise Gökalp’ın bu bakış açısının oluşmasında yöntemsel olarak “bilgi”, “bilgiyi kullanma”, “modelleme” ve “süreç” kavramlarını nasıl sistematize ettiğine ilişkin sosyo-ekonomik gerekçelerin izahatıdır. Gökalp’ın “bilgi”nin tecrübi hale gelmesi, kullanılması ve uygulamaya yönelik model oluşturulması ve bu modelin karar alıcılar tarafından tercih edilmesine yönelik önerileri aslında Avusturya İktisat Okulu’nun “bilgi ve süreç” teoremi ile yakından ilgilidir (2019-1a; 2019-1b). Bu nedenle; literatürde ilk kez Gökalp’ın “bilgi ve süreç” teoremine dayalı iktisadi kavramsallaştırması, Avusturya İktisat Okulu’nun yaklaşımını esas alan O’Driscoll&Rizzo’nun (2015) çalışmasına göre metodolojik hale getirilmiştir. Avusturya İktisat Okulu’nun tercih edilmesinin nedeni aslında dönemsel bir zorunluluktur. Çünkü 1870 yılında Avusturya İktisat Okulu’nun ilk temsilcileri olan Carl Menger (1840-1921) ve Böhm Bawerk’in (1851-1914) gündeme getirdiği “Marjinalist Devrim”dir. Fiyat belirleyen temel faktörün kullanılan emek olmadığını, gelişen ve değişen şartlara göre belirleyici temel faktörün tüketicinin “fayda fonksiyonu” olduğu üzerine tartışmalardır. Fiyat kavramının bileşenlerinin temel belirleyicisinin “tüketici” ve onun “fayda” anlayışı olduğu hususu iktisatta piyasa (çarşı halkı) ekseni bakış açısını güçlendirmiştir (Menger, 2009).¹

Çalışmada teorik yaklaşım olarak; jeopolitik kayıp ve savaş süreci deneyimlerinin, bir ulusun zihniyet temelini yapılandırmak için önemli olduğunu ve toplumu derinden etkileyen politik temelli sosyal, kültürel ve ekonomik yapının ulus-devleti şekillendireceği anlayışı benimsenmiştir. İmparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinin en önemli birleştirici unsuru “bayrak altında toplanma” ülküsüdür. Bu durum; ulusa yönelik algılanan tehditlerden dolayı, genellikle ulusal bir yapıya bağlılığı yoğunlaştırarak, liderlik kavramını ve lidere yakınlığı/güveni sağlayarak vatan savunmasına olan desteği kapsamında sosyal, hukuksal ve ekonomik yapıyı oluşturmaktadır (Soehl& Karim, 2021, s. 408-409).

Bu teorik yaklaşım kapsamında imparatorlukların tasfiye sürecinin belirginleşmesi ve ortaya çıkan ulus-devlet sürecinin zihniyet temellerinin izah edilmesi literatürde iki farklı yaklaşım ile ele alınmaktadır.

Bunlardan ilki, kolektif hatıraların şekillendirilmesi/parlatılması ve daha çok “din ekseni” bir bakış açısını içermektedir. İmparatorluğu oluşturan etnik farklılıkları bir arada tutan “maya”nın din unsuru olduğu ve bu unsurun zayıflaması ve hatta ortadan kalkmasından dolayı [halifelik meselesi] imparatorluğun tasfiyesi ile ulus-devlet anlayışının dine muğayyir bir şekilde teşekkül ettiği izah edilmektedir.² Aslında bu bakış açısı geleneksel bir yaklaşım olup değişim/dönüşüm anlayışını tasvip

¹ Bu hususta detay bilgi için bk. Çakmak (2024).

² Çalışmamız kapsamında olmadığı için bu hususu son dönemde yapılmış olan bazı çalışmalar üzerinden değerlendirmeyi uygun bulduk. Demirci (2021); Sâmîha Ayverdi’nin eserleri üzerinden, aynı zamanda Erol Güngör ve Yılmaz Özakınar’ın destekleyici yorumları ile birlikte Gökalp’ı “İslâmi söylem/eylem eksikliği” bakımından değerlendirmeye tabi tutmuştur. Ancak çalışma bir inceleme eksikliği olup Gökalp’ın “hilafet, ulema ve modern devlet” üzerine yazdıklarını incelemekten kaynaklı, eksik ve “bulanık bir ideoloji” gibi anlamsız mülahazalar içermektedir. Gökalp, modern devletlerin “vatandaşlık” anlayışı üzerine kurulu olduğunu ve bununda “millî”lik duygusu ile ele alınması gerektiğini net bir şekilde ifade etmiştir. Ayrıca Gökalp, operasyonel kabiliyeti olan bir aksiyon ve uygulatıcı tesire mazhar olmuş doktrincidir (Parla, 2009, s. 55, 124). Onun yazdıkları, eylemler içindir, yani kendi ifadesiyle (2019-1, s. 35), “fikrin fiile saik olabilmesi”dir. Türkdöğün (2005), “ümmet-millet” çatışması olarak ifade ettiği bu hususu, Gökalp sosyolojisi kapsamında analiz etmiş ve yeni kurulan devlet anlayışında “millet şuurunun” oluşumu için milliyetçilik söyleminin “aydınlık” için zorunlu olduğunu tespit etmiştir. “Gökalp’ın Dini Tutumu ve Din Anlayışı” üzerine çalışma yapan Yavuz (1977) konuyu daha detaylı bir şekilde ele almış ve ümmet fikrinin dönemin şartlarında etkili olamayacağı nedeniyle “kolektif şuurun oluşturulması ve kuvvetlendirilmesi” için “milliyetçilik” fikrinin serdedildiğini belirtmektedir. Parla ise (2009, s. 65, 73) Gökalp’ta din kavramının ikincil planda olmasının nedenini, onun din anlayışının “siyasal değil, tasavvufun ahlâksal ve toplumcu” yönü olarak görmesinden kaynaklandığını ifade etmektedir. Bu nedenle milliyetçiliğe öncelik verdiğini, çünkü kültür

etmemekte ve aynı zamanda var olanın iyi olduğunu, korunması gerektiğini ve bu şekilde davranılmadığından dolayı olumsuzlukların yaşandığı izahatını içermektedir.

İkinci bakış açısı ise imparatorluk tasfiyesinin; sosyal, hukuki, siyasi ve ekonomik nedenlerini anlayıp kabul ederek, bu minvalde ulus-devlet sürecinin temellerinin atılması için analiz, öneri ve tatbiksel eylemler gerçekleştirilmesini ortaya koymaktır. Diğer bir ifadeyle; imparatorluğun yönetsel olarak tasfiye sürecinin ulus-devlet sürecine dönüşümü ile dış tehditlerin izale edilmesi ve belirlenmiş ülke sınırları içerisinde yaşam sürecinin devamı, özellikle kurumsal düzenlemelerin geliştirilmesi ve istikrarın hedeflenmesi sayesinde, yurttaş zihniyetli siyasi bir anlayış ile devlete daha fazla bağlılık ortaya çıkarmaktadır. Bununla birlikte; çalkantılı veya çatışmalı bir ulus-devlet oluşum deneyimi ve toprak sınırlarının bütünlüğüne yönelik devam eden tehditler, siyasi-sosyal ve iktisadi kalkınma üzerine çalışmalarla uyumlu demokratik kurumların gelişimini ve derinleşmesini geciktirmektedir (Soehl&Karim, 2021, s. 410-411).

Metodolojik yöntem açısından ikinci yaklaşımı benimseyen, analiz eden ve doktrine ederek uygulama adımlarını belirleyen Gökalp'ın çerçevelediği sosyo-ekonomik yöntemsel adımlar olan “bilgiyi kullanma, süreç analizi ve model oluşturma” için aşağıdaki hususlar önemlidir (O'Driscoll&Rizzo, 2015, s. 11-14):

- **Çözüm aranan problemin, olayın ve durumun anlamı sürecin çerçevesi ile ortaya çıkacaktır:** Gökalp (2018e, s. 439-443) bu hususu, “içtihat” kavramı ile açıklamaktadır. Herhangi bir problem için çözüm üretebilmenin, sebepleri ile birlikte problemi bilmek ile mümkün olduğunu, ancak çözüm üretebilmenin yönteminin ise “tercih” ile yani “içtihat” ile çerçevesi gerektiğini ifade etmektedir. Gökalp; bilgi ve bilginin kullanımı konusunda referans olarak İslâmiyet'i, olayların çözümüne yönelik bilginin ise insanoğlunun müşahede ve idrakinde olduğu düsturunu dayanak almaktadır.³

- **Belirli bir durumun rasyonelliği hakkında çözüm üretmeden önce olay veya davranış türlerinde, analiz edenin hangi sorunla karşı karşıya olduğunun belirlenmesi gerekmektedir:** Gökalp, bu hususu (2018f, s. 448-450) “tecrübi bilgi” kavramı ile izah etmektedir. Tecrübi bilginin oluşturulabilmesi için ise “hür düşünce” ile “olayların idrakinin” muhtevasının hafıza-beklenti çerçevesinde belirlenmesini önermektedir. Tecrübi bilginin en güzel örneğinin ise halk edebiyatı [Yunus Emre] üslubu olduğuna dikkat çekmektedir. Edebiyatın bu türünün; halkı anlayarak, dinleyerek ve halkın terennümü olacak şekilde herhangi bir menfaat beklenmeden yazıldığı için halk tarafından benimsenmiş rasyonel bilgi parçacıkları içererek geliştiğini belirtmektedir (2018m).⁴

Gökalp'ın yöntem anlayışı; yeni bir devletin oluşum sürecinin temellerinin atılması için ortaya konulacak görüşlerin rasyonelliği kadar, belirli bir çerçevede ele alınması zorunluluğuna dayanmaktadır. Çerçeveleme; öncelikli olarak rasyonellik sürecinin ilk adımı olup soyut kavramların uygulanmasına yönelik bir alıştırma olarak değil, mantıksal ilişkiler veya denkliklerin belirlenmesi ile mümkündür. Bilginin mükemmelliği, nihayetinde tarihsel ve teorik bir açıklama kadar tatbiksel hale getirilmesi gereken bir olgudur. Teorik açıklamanın ise tarihi bağlarından koparılmadan “nedensellik” açısından ortaya konulması gerekmektedir. Bu husus ise “süreç analizi” [Henry Bergson'da⁵ karşılığı bulan “gerçek süre” kavramı] ile mümkündür

kavramını millilik bağlamında ele alıp ulus-devlet sürecinde “kültür ile medeniyetin daha uyumlu olacağı kanaatini taşımasına” bağlamaktadır. Gökalp'ın ahlâk görüşünün “coğrafya ve din”e değil, kültüre bağlı olduğunu ve çalışmalarında “dinsel üstünlük vurgusu” bulunmadığını da ifade etmektedir. Farklı bir yorum için bk. Budak (1997).

³ Gökalp; imparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinin eğitim yapısını, skolastik-analitik anlayış açısından esaslı bir şekilde incelemiştir. Tanzimat öncesi sadece “dini eğitim” uygulandığını ve bununla, skolastik [bilgiyi, sadece tanrı ve ruh ile ele almak] anlayışı üzerine olduğunu; ancak, Tanzimat ile birlikte batı tarzı (asri) eğitimin yaygınlaştığını ve bu iki eğitim sistemi arasında sosyal/siyasi/dini açıdan ciddi çatışmaların olduğunu ifade etmektedir. Özellikle dini eğitimde anlatının “tekdüze olduğu”, mevcut olayları anlama konusunda “canlı”lık içermediği için tartışmalı bir hale gelmesinin nedenini ise “kemiyet-nicelik” olarak değil “keyfiyet-nitelik” açısından olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle dini eğitimin sadece “Nass” eksenli ele alındığını, “akli” boyutunun ise ihmal edildiğini ama aslında İslâm öğretisinin hem vahyi hem de akli olduğunu “tecrübi bilgi” kapsamında detaylı bir şekilde izah etmiştir. Daha detaylı bilgi için bk. (Gökalp 2019a; 2019b; 2019c; 2019d). Ayrıca akli içerikli olayların “tecrübi bilgi” oluşumunu sağlayacak donanımın, yaradılış kapsamında, insanoğlunun fitratında bulunduğunu da izah etmiştir (2018-10; 2018-1n). Gökalp savunduğu bu durumu “içtimâi usûl-i fıkıh” olarak kuramsallaştırmış ve “geleneksel fıkıh usulünü” eleştirmiştir. Özellikle “örf ve Nass” açısından mevzuu ele almıştır. Ancak bu görüşü İsmail Hakkı İzmirli (1869-1946) tarafından ciddi tenkit edilmiş ve Gökalp'ın bu analizinin İslâm'ın esası bakımından yanlış olduğu savunulmuştur. Daha detaylı bilgi için bk. (Topal, 2012; Gencer, 2018).

⁴ Halil İnalçık (2003) “Şair ve Patron” adlı eserinde, bu hususa dikkat çekmiş ve Gökalp'ın haklılığını teyit etmiştir. Nitekim “divan edebiyatı”nın bedel-i mukabil sipariş usulü yazıldığını, bu nedenle taltif ve methiyeler üzerine kurulu kurgusal bir muhtevaya sahip olduğu için “rasyonel ve objektif bilgi”den mahrum halinin izahatını detaylı bir şekilde ele almıştır.

⁵ Gökalp (2018g, s. 222-223), Bergson'u “asrın orijinal filozofu” olarak ifade etmektedir. Bergson'un “yaratıcı tekâmül” fikrinin sosyo-ekonomik gelişmeyi “tecrübi bilgi” bağlamında anlamak için önemli olduğunu belirtmektedir. Ancak Bergson'u, “tecrübi bilgi”nin menşeyini açıklayamadığı için de

(O'Driscoll&Rizzo, 2015, s. 21-25). Bu durum ise “bilinç” kavramı ile ilgili olup “zamanın geçişi” ya da “olayların akışı”yla ilgili değildir. Bu nedenle şimdiki zamanın bilincinin kendi içinde dinamik bir eğilim göstermesi gerekir. Hem geçmiş hem de gelecek, hafıza yoluyla, o anın içinde yer almalıdır. Şimdiki zaman; statik zaman anlayışında sanal bir durak olup geçişin ya da akışın olumsuzlaşması, dinamik anlayışta ise geçmişten geleceğe ya da daha net bir ifadeyle “bellekten beklentiye” doğru bir harekettir. Geçmişle kurulan anısal bağ, akışın sürekliliğinden sorumlu olup hatırlanan geçmiş ile gelecek arasındaki **zıtlıktan** doğan “beklenen gelecek”tir. Geleceğin yeniliği olmadan [“yeni” olarak görülen sadece hatırlanan geçmişin aksine] zamansal geçiş duygusu, imparatorluktan ulus-devlete geçiş süreci için yapılacak sosyo-ekonomik analizlerde anlamsızlaşacaktır (O'Driscoll&Rizzo, 2015, s. 51-53).

Bu nedenle gerçek zaman, iki unsurdan oluşur: hafıza [imparatorluk bakiyesi] ve beklenti [ulus-devletin inşa süreci]. Hafıza ve beklenti, gerçek zamanın dinamik sürekliliğini açıklayan yapısal bileşenlerdir (O'Driscoll&Rizzo, 2015, s. 91-97).

Ne var ki değişmeyi aramak hatta zihnen ve hissen onun hasretini çekmek ayrı şey, değişmeyenden değişeni, bir'den çoğu çıkarmak, her ikisi arasında tutarlı ve doyurucu bir münasebet kurmak ve bu yolla hem değişmeye hem de istikrara hakkını vererek problemleri çözmek daha ayrı bir şeydir. Değişme ve süreklilik aynı realitenin iki ayrı yanı durumundadır. Biri olmadan öteki ne düşünülebilir ne de araştırılabilir... Her şeyden önce tecrübe, asla statik değildir. Biz, durup dinlenmek bilmeyen bir değişme sürecini tecrübe etmekteyiz. Tecrübe; geçmişte olup bitenlerden etkilenmekte, şu anda kendine özgü bir karakter kazanmakta ve gelecekte olup bitenlere yön vermektedir (Aydın, 1985, s. 33).

Metodolojik temellerinin kapsamı bu şekilde belirlenen Gökalp'ın çalışmaları hakkında; literatürde ise daha çok dönemindeki akranları tarafından yapılan eleştiriler, özellikle şairlerinden dolayı sadece milliyetçilik vurgusuna yapılan incelemeler, onun Durkheim'in kopyası olması ve “korporasyon” hususundaki sınırlı çerçevelenmeler gibi yaygın bir okuma söz konusudur (Oral, 2006). Ancak K. Sadi'nin (1940) Marksist İdeoloji açısından Gökalp eleştirisi, her ne kadar görüşlerine katılmasak ta tartışma götürmez analitik bir eleştiridir.⁶ Ayrıca Gökalp ile ilgili önemli bir eleştiri konusu da “kültür transferi” hususudur. Kapsamı bakımından bu konuda en iyi çalışma Ç. Oğuz'a (2021) aittir. Oğuz, “ahlâki kodlar” olarak tanımladığı “kültürel değişim/dönüşüm süreci”nin modernleşme öncesi bir tartışmayla beraber başladığını ve modernleşme sürecinin sonucu olmadığını belirtmektedir. Bu hususta da modernleşme karşıtı söylemi her zaman için dini temelde arayanların en önemli sığınağının/kalesinin ahlâki kodlar olduğunu ve ahlâki kodların ise sadece dini temelli olacağını kabul etmelerindeki geleneksel anlayışa dayandırmaktadır. Bu anlayışın tadil edilmesini ise milliyetçilik ideolojisi savunucusu Gökalp'ın “aile kavramını toplumsal yapının temel taşı” haline getirerek çözdüğünü ve aileyi kutsayan bir yapı ile ahlâk anlayışını kültürel boyutlu bir sosyolojik alana taşıdığını belirtmektedir. Oğuz'un (2021) gözden kaçırdığı husus ise Gökalp'ın ailedeki terbiyenin toplumsal dokuya uygunluğunu da sorgulayıp, kültürün tedrici değişim/dönüşümünden çalışmalarında bahsetmesi ve topluma daha fazla ehemmiyet vermesidir. Gökalp milliyetçi ideolojiye mensup olduğu için günümüzde muhafazakâr ideolojinin temel kurumu olarak kabul edilen “aile” kavramını, toplumsal yapının temel taşı olarak ele alması onun cemiyet, cemaat ve ulus kavramlarının temeli olarak “birey” kavramının ilk toplumsal birleşme hali olarak benimsemesinden kaynaklanmaktadır (2019f; 2021c).

Gökalp'ın üzerinde durduğu esas konu ise “tedris ile talim” [Durkheim'deki ahlâki eğitim anlayışı] kavramları açısından kültürü ele alıp ferdin hayati/uzvi/canlı ve içtimai/kıymet takdiri/ruhi bir varlık hususundaki tanımlamasına göre değerlendirme yapmasıdır ki bu husustaki endişesi [Tanzimat tecrübesinden dolayı] kültürel değişimin/dönüşümün “hızına” yöneliktir. Aslında Gökalp, birbirine muarız olarak görünen “kültür ve medeniyet” kavramını “bir sentezci” olarak uzlaştırmaya çalışarak “hars-medeniyet” kuramını oluşturmuştur. Hars'ı kültürün üst bileşeni olarak “yerli”, medeniyeti ise daha “evrensel” olarak kabul ettiği için mezcetmekte bir sorun görmez (Özyurt, 2004).

İnalçık ise (2009, s. 104-108) kültürü bireyin üzerinde toplumsal bakiyenin “organik” bir hali olarak kabul eden Gökalp'ın,

eleştirmektedir (2018-1, s. 63-64; Parla, 2009, s. 118).

⁶ “Gökalp... Küçük Mecmu'a'da çıkan “İktisada doğru” başlıklı muhaberesinde... tarihi maddeciliğin en kaba tefsiriyle çocukça bir reddiyesini verdi... Gökalp tarihi materyalizmi ekonomik şartların şuur üzerindeki aksiyonuna inhisar ettiren üstatlarının talimatı ile kanaat ediyor ve şuurun ekonomik şartlar üzerine yaptığı mukabil tesirleri gayri mevcut farz ediyordu. Hâlbuki Marksist diyalektisiyen için, hiç bir zaman, bir tek istikamette aksiyon... yoktur. Daima ikili istikamette aksiyon, karşılıklı aksiyon vardır. Ekonomik şartlar şuur üzerine tesir ettiği gibi, buna mukabil, şuur da ekonomik şartlar üzerine tesir icra eder...” (Sadi, 1940, s. 8-12). Sadi'nin bu çalışmasına, Gökalp cephesinden cevap niteliği taşıyan bir analiz için bk. Tolga (1949, s. 21-23).

kültürü medeniyetten keskin bir şekilde ayırdığını belirtmektedir. Bundan dolayıdır ki kültürün “doğal bir evriminin” olduğu anlayışının Gökalp'ta müşahede edildiğini, değişimin/dönüşümün kabul/ret kararının ise yine toplumda olduğunu ve bunun “sindirilerek” kabul edilebileceğini tespit etmektedir. Medeniyetin ise kültüre göre toplumsal alanda daha canlı ve hareketli olduğunu değişimin/dönüşümün daha hızlı olabileceğini, bu hususun toplumsal dokuyu zedelemeyeceğini belirtmektedir.

Özarpınar (2012) ise Gökalp'ın “kültür ve medeniyet”i uyumlaştırma gayretinin “teorik gerekçelere değil, pratik zorunluluğa” dayandığını ve uygulama sonuçları bakımından sorunlu olduğunu iddia etmektedir. Gökalp'ın medeniyet olarak batıyı idealize etmesinin temel sorunu olarak, medeniyet kavramının bileşenlerini (Hıristiyanlık, güç-başarı ve hümanizm-bireycilik) bir hukuk ve ahlâk nizamı olarak bütüncül olarak dikkate almamasına bağlamaktadır. Ayrıca kültürün, Gökalp'ın “çağdaşlık(!)” olarak kabul ettiği batı medeniyetinden doğrudan etkilendiği sonuçlarının da günümüzde müşahede edildiğini ifade etmektedir. Bu açıdan Gökalp'ın “medeniyet” anlayışını sorgulamaktadır. Özarpınar, Gökalp'ın “sebeup” olarak ele almasına rağmen kendisi analizinde medeniyet anlayışını “sonuç” olarak kabul etmesinden kaynaklı bir yorumlama yapmaktadır. Gökalp'ın ideali olan “muasırılık” seviyesi için “terakki-cedit” kapsamında teknik gelişme/sosyo-ekonomik örgütlenme modeli [çağdaşlaşma değil, çünkü “medeniyet müesseselere haizdir” der] bir sebeptir, sonuç değil (2018h, s. 492). Sonuç ise zamana tahvil (süreç) tarihsel müktesebatı kapsayan ve hafıza-beklenti temelli inkişaf edecek olan “mefkûre” yani “hars”tır.⁷

Topal (2017, s. 294-297) ise Gökalp'ın etkilendiği yabancı literatürden ödünç aldığı kavramları Türkçeleştirirken “titizlikle ifade edilmiş kavramsallaştırma” olduğuna dikkat çekmektedir. Bunların başında da kültür ve medeniyet kavramlarının olduğunu belirtir. Gökalp'ın eklektik bir tarzda ele aldığı bu iki kavramı “her türlü görüş/düşünce/önerisinin temeli” ve hatta “zorlayıcı bir unsur” olduğunu tespit etmektedir. Bu tespitini Gökalp'ın milliyetçilik anlayışının “romantik”(!) türden olmasına ve bununla da Alman “kültür ve medeniyet” kavram anlayışına daha uygun düştüğünü belirtmektedir. Ayrıca Gökalp'ın; kültürü, vicdan yetisinin (amaç), medeniyeti ise akıl yetisinin (araç) değerlendirici unsuru olarak ele aldığı şeklinde tanımlamaktadır. Bu açıdan çalışmasında Gökalp'ın “sufi geleneğe” bakış açısı ile ilişki kurmakta, ancak Gökalp milliyetçiliğinin romantik olduğuna dair herhangi bir delil getirememiştir.

Gökalp bu husustaki katı tartışmaları yumuşatmasına yönelik gayretlerine rağmen, kültürün batılı tarafına hep şüpheli bakmıştır. Türk kültürü üzerine tarihi müktesebata sahip olan ve teknik olarak batılı olmayı tercih edecek bir milletin yeni kurulacak devlet anlayışında, kendi ruh yapısına uygun olmayan “dini, ahlâki ve kültür” unsurlarını taklit/kabul edemeyeceğini de belirtmektedir (Yavuz, 1977, s. 216-219).

Gökalp'ın hayatı ile ilgili de literatürde birçok eser bulunmaktadır. Bu eserlerin çoğu onun şahsiyeti ve yazarlığı hakkında detaylı malumat içermektedir (Korkmaz, 1986; Erişirgil, 2007; Karakaş, 2010; Topal, 2017, s. 284). Bu eserlerin ortak noktası; Gökalp'ın Diyarbakir'den İstanbul'a uzanan eğitim ve çalışma hayatının izlerini ve aşamalarını ortaya koyup etkileyen, değiştiren ve yönlendiren bir fikir adamı olarak izah eder. Ayrıca Gökalp'ın imparatorluk döneminde İttihat ve Terakki, Cumhuriyet Dönemi'nde ise kurucu iradenin üst düzeyiyle hep yakın temasta bulunduğunu ifade etmektedirler (Karpas, 2001).⁸ Bu durum Gökalp'ın değişimi/dönüşümü temelleyen doktrinel kabiliyetinin, üst yöneticiler tarafından tercih edilmesi anlamını taşımaktadır. Diğer bir ifadeyle Gökalp; kamu yöneticilerinin, kamusal politikaları tarihsel ve teorik arka planda meşrulaştırmak için “tercih edilen” bir fikir abidesiydi.

Gökalp, aynı zamanda çalışmaları açısından tutarsız, kopuk, savruk, köşe yazısını geçemeyen, yeterince kapsamlandırılmamış ve aynı zamanda teorik temellerden yoksun addedilmektedir. Kendi döneminde hatta talebesi⁹ tarafından bile yapılan bu türden eleştirilere hiç kulak asmayan Gökalp, çalışmalarını tadil etme gereği bile duymamıştır.¹⁰

Çalışmamızda Gökalp'ı; döneminin tüm ihtiyaçlarının sosyolojik açıdan farkında olduğu ancak “kamusal karar alma süreci”nde etkinlik sağlamak için [plan/programdan daha önemlisi uygulama zamanı] var olan sınırlar çerçevesinde en ideal olan “acil ihtiyaç

⁷ Özarpınar'ın tespitini olumlayan bir görüş için bk. Demirci (2021, s. 61-62).

⁸ Gökalp, kamusal otorite ile olan yakınlığı sayesinde korunup kollanan bir kişiliktir. Mesela Mustafa Şekip Tunç (1886-1958) Gökalp'ı eleştiren bir yazısından dolayı bir müddet zorluk yaşamıştır (Arık, 2014, s. 147). Parla ise (2009, s. 47) Gökalp'ın “hırslı bir kişiliğe” sahip olmadığını, “mevki ve maddi çıkarlara” göre fikir üretmeyen “namuslu bir mefkûrenin temsilcisi”, hatta onun siyasete girmesinin nedenini “...politikaya, politikacıların fenalıklarını tahdit [sınırlama] için” olduğunu belirtmektedir.

⁹ Erişirgil (2007, s. 173), hocası Gökalp'ın “seyyar mürebbi” olarak tanımlanacağını ve “derli toplu” çalışmaları olmadığını dolayı da eleştirilere maruz kalacağını ifade etmektedir. Ancak Parla ise (2009, s. 53-54) tam tersini söyleyerek, Gökalp'ın entelektüel birikimine şaşırdığını, hele hele “taşradan gelen birinin, eğitiminin ve çevresinin böyle bir birikim için yeterli olamayacağını” belirtip bunun ancak “çok üstün bir okuma ve tefekkür” ile olabileceğini söylüyor. Gökalp'ın kendisine yönelik eleştirilere tavrı konusunda bilgi için bk. (Fındıkoğlu, 2011, s. 66-67/ 8 nolu dipnot; Topal, 2017, s. 289).

¹⁰ Gökalp'ın düşüncesi ve etkilendiği kaynaklara döneminin düşünürleri tarafından yapılan eleştiriler için bk. (Arık, 2014; Topal, 2017).

demeti”nin hazırlığını yapmış, W. Röpke’nin (1963, s. 13) “seyahat çantası” örneğinde belirttiği gibi, bir düşünür olduğu şeklinde tanımlayacağız.¹¹ Aslında bu durum Gökalp’in çalışmalarının muhtevasından daha çok, hitap ettiği ortamı [toplumsal yapıyı/hafıza] ve uygulayıcıları [karar alma sürecini/beklenti] dikkate alan yöntemsel anlayıştan kaynaklanmaktadır.¹² Gökalp, yaşadığı anın ve ortamın sosyo-ekonomik muhtevasını iyi bilen, algılayan ve buna göre mevzilenen bir fikir ehlidir (İnalçık, 2009, s. 98). Duruma göre vaziyet aldığı anlamına gelmeyen bu tespit, uygulamaların etkinlik/etkililik katsayısını artırmaya yönelik olarak “bilgiyi kullanma ve işleme” maharetidir.¹³ Gökalp (2018-4, s. 238-239); vakıaların analizinde olayın tetkikini, bilginin kaynağının güvenilirliğine ve müşahede edilmiş yöntemine dikkat edilerek ele alınmasını zorunluluk olarak görmektedir. Tarihin sadece maziyi bilmek olmadığını, istikbali yapma ve kurgulama sanatı olduğunu da gören Gökalp (2018-5, s. 236), çalışmalarını ve doktrinel kabiliyetini muharrirlik/eğitimi olarak ifa etmiş ve kamusal anlamda fiili görev hususunda hep isteksiz ve uzak durmuştur (Korkmaz, 1994, s. 265; İnalçık, 2009, s. 94).¹⁴ Aslında 48 yıllık hayatı boyunca Gökalp; okuyan, yazan, sorgulayan ve anlamaya çalışan, eleman yetiştiren [beşeri sermaye/kurum oluşturma gibi],¹⁵ yöntemsel berraklaşma adımlarının öncüsü,¹⁶ terakki-credit taraftarı ve yılmaz savunucusu, tekâmüle engel olmaya çalışan matbuat âlemine karşı esaslı bir eleştirmen¹⁷, maişetinin derdinde bir aile babası¹⁸ ve tek ideali “mefkûre”si olan bir kişiliktir. Gökalp; yeni kurulan devlet ve onun kurucu doktrini hususunda gerekli belleği Türk tarihi boyunca ele alıp incelemiş, bununla birlikte kurulan yeni devletin ve oluşan toplumsal yapının gelecek kurgusunu ortaya koyup uygulanması için kurumsal yapının inşasına da katkı sağlamıştır (Erişirgil, 2007, s. V).¹⁹

Metodolojik yöntemi bu kapsamda belirlenen çalışmamızda; Gökalp’in Birinci Küreselleşme Dönemine (1870-1914) ve sonrasındaki savaş dönemlerine denk gelen eserlerinin sosyo-ekonomik analizi; devlet, birey ve girişimcilik bağlamında, kısacası iktisadi refah açısından ele alınıp kamu politikalarının oluşması ve yönlendirilmesi hususundaki hem yerel hem de küresel alandaki doktrinel kabiliyeti ele alınmıştır.²⁰ Bu açıdan Gökalp’in hem fikri hem de beşeri sermaye eserlerinin sayesinde yeni

¹¹ Röpke (1899-1966), çalışmamız açısından iki tür öneme sahiptir. Gökalp’in vefatından sonra Türkiye’ye gelip hocalık ve İktisadiyat Enstitüsünün Başkanlığı’nı yapmış olmasıdır. En önemlisi de Gökalp sonrası oluşan Türkiye’deki “İktisadi Sosyoloji” disiplinine olan etkisidir. Bu hususta detay bilgi için bk. Çakmak (2024).

¹² Tahsin Demiray (1903-1971), Gökalp sosyolojisini “resmi sosyoloji” olarak tanımlamakta ve hatta “totaliter rejimin doktrincisi” olduğu için eleştirmektedir. Ayrıca Türk devletinin zamanla “bürokratik yapı” üzerine inşa edilen bir devlet olmasının mesuliyetini de Gökalp’e yüklemektedir (Demirci, 2013).

¹³ Arık (2014, s. 161-163); Mustafa Şekip Tunç ve Ömer Seyfettin’e (1884-1920) dayandırdığı analizinde Gökalp’i fikri mecra açısından “tutarsız”, fikri ve etkilendiği kaynağın her an değişeceği hususunu “bir takım ziya (ışık/yansıma) oyunları” şeklinde betimlemiştir. Ressamın yaptığı natürel bir resimdeki ışık yansıması ile farkında olmadan çok farklı ama temeli olmayan “...binbir cilvesiyle sürekli olarak hareket halinde olan ve değişen hayaletlere...” benzetmektedir. Arık’ın betimlemesinin temel problemi Gökalp metodolojisine, uygulama adımlarına ve örneklendirme alanına ilişkin günümüzdeki haklılığı/isabet bulmasını göz ardı etmesidir. Çünkü Gökalp’in akranlarının yazdığı dönemde bu sonuçları müşahade etme imkânı olmamasına rağmen, Arık analizinde bu hususu dikkate alabilirdi.

¹⁴ Gökalp meslek hayatı ve mefkûresinin oluşumunda babası (2018-6), hocası (2018-7) ve pirim dediği (2018-8) üç kişinin yol gösterdiğini, onların sayesinde eğitim faaliyetlerini yürüttüğünü ve bu sayede “operasyonel kabiliyete” ulaştığını ve bu konuda en iyi etkinin “muharrirlik” yoluyla olacağını benimsemiştir. Kendi ifadesiyle, “...Mecmualar pek ruhsuz...” (Akt. Göksel, 1956, s. 28) ve bu nedenle hayatında hep “mecmuacılığı” tercih etmiştir (Korkmaz, 1994, s. 29-31). Gökalp’i etkileyen Emile Durkheim de (1858-1917) aile ortamının ve ülkesinin zor zamanlarında “sosyoloji” ilmine sarılmış bir kişiliktir (2018-9).

¹⁵ Fındıkoğlu (2011, s. 47), Gökalp’in “...modern kültürlü müstaid [akıllı/uyarık] genç kabiliyetlerle kuvvetlenmesini sağlamağa...” çalıştığını belirtiyor. Parla ise (2009, s. 44-45) Gökalp’in üç asistanı olduğunu söylüyor: M. Fuad Köprülü, Tekin Alp ve Necmeddin Sadık. Ayrıca İktisat Derneği’nin kurucusu olduğuna dikkat çekiyor. Orhan Tuna ise 1916 yılında “Edebiyat Fakültesi İktisadiyat Profesörü Ziya Gökalp ile muavini Necmeddin Sadık tarafından İktisadiyat Darülmecmuaları” adı altında Türkiye’nin ilk enstitüsünün kurulduğunu belirtmektedir (Akt. Tütengil, 1949, s. 3). Ayrıca bk. Erişirgil (2007, s. 56-57).

¹⁶ Parla (2009, s. 8-9, 33), Gökalp’i “ilk yetkin ve sistematik düşünür” ve aynı zamanda “savunmacı modernleşme” taraftarı olarak tanımlamaktadır. Bu açıdan Gökalp’in Türk yönetici ve siyasi sınıfına “paradigmatik” bir dünya görüşü sağladığını belirtmektedir.

¹⁷ Gökalp’in (2019-3) Rıza Tevfik’i eleştiren yazısı; muhteva itibarıyla, teorik ve uygulama adımları açısından muhteşem bir analiz modeli ortaya koymaktadır. Kitap ve şahıs eleştirilerinde dikkate alınması gereken başyapıt olma özelliğine sahiptir.

¹⁸ Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun Gökalp’i tasvir eden yazısında belirttiği üzere; “...Bütün fikir adamlarının başka türlü düşünüp, başka türlü yaşadıkları bu ikiyüzlü devirde prensipleriyle maişetinin tarzını birleştirmiş kimseler birer yabancıdırlar ve içlerinde yabancıklarının meraretini [tatsızlık/acılık] taşırlar. İddia ederim ki, “Ziya Gökalp” bu merareti bile taşımamıştır...” (Akt. Parla, 2009, s. 53). Erişirgil (2007, s. 163, 173) benzer bir tespiti yapıp, Gökalp’in “maddi konularda beceriksiz” olduğunu belirtmektedir. Aynı şekilde Tanyol (2014, s. 266), Gökalp’in çektiği maddi sıkıntıları dile getirmediği ve istismar da etmediğini belirtmektedir. Bu nedenle; hem Malta’ya sürgünü süresince hem de vefatı dolayısıyla, Atatürk’ün dehaletiyile, ailesine devlet tarafından maddi yardım yapılmıştır (Bilgin, 2020, s. 102-103).

¹⁹ Aslında bu hususu, “meşveret heyeti” olarak bilinen o dönemin şartlarında sıkça kullanılan “danışman” anlayışı kapsamında ele almak gerekir (Korkmaz, 1994, s. 15).

²⁰ Baltacıoğlu (1957, s. 45), Gökalp’i “maarifçilik ve kültürcülüğün” yılmaz savunucusu olarak tanımlamaktadır.

kurulan bir devletin kamu politikasının belirlenmesine, kısıtlı ömrüne rağmen, nasıl katkılar sunduğunu literatürün aksine farklı bir okuma ile ele alacağız. Özellikle şu sorulara cevap arayacağız:

- Birinci Küreselleşme Dönemi'nin imparatorluklar üzerindeki etkisinin milliyetçilik cereyanına etkisi nelerdir?
- İktisadi milliyetçiliğe ait kavram kargaşasının kökenleri nelerdir?
- Birinci Küreselleşme Dönemiyle zuhur eden iktisadi milliyetçilik anlayışının, Gökalp üzerindeki etkileri nelerdir?
- Gökalp'ın iktisadi milliyetçiliği eserlerinde net bir şekilde önermesine rağmen, iktisadi refah fonksiyonunun yüklenicisinin “hür teşebbüs” olması konusundaki tercihi arasında tenakuz var mıdır?
- Gökalp; batının maddi gelişmişlik bakımından tek örnek model olabileceğini söylerken, neden kültürel hususta muhafazakâr davranmayı benimsedi?
- Gökalp, İslâmcılık fikriyatını ıskalayıp (!) neden sadece milliyetçilik fikriyatına sarıldı?

Tüm bu sorulara cevap ararken Gökalp'ı; “bilgiyi kullanma” ve “modelleme” konusunda dönemini iyi okuyan ve sosyolojik olarak toplumsal yapının zihniyet dünyasını algılayıp “yayıma kanalı ve etkileme alanı” oluşturan “metodolojik açıdan batılı gibi düşünüp üslup açısından şarklı gibi yazan” bir “muharrir”²¹ olarak ifade edeceğiz (İnalçık, 2009, s. 97; Topal, 2017, s. 284-285). Ayrıca metodolojik yöntemi kapsamında Gökalp; yeni kurulan devletin sosyolojik kuramcısı, doktrinel bilgisi ve pragmatik uygulamacısı olarak tanımlanacaktır.²²

Çalışmanın bu kısmında; Gökalp'ın terakki ve cedite ilişkin değerlendirmesi, Birinci Küreselleşme Dönemi kapsamında imparatorluğun son dönemi ve cumhuriyetin ilk dönemi açısından belirlenen dönemlendirmeye göre yapılacaktır. Ama öncelikle iktisadi milliyetçiliğin kavramsal çelişkisi üzerinde durulacaktır.

1. İktisadi Milliyetçiliğe Giden Süreç ve İktisadi Milliyetçilik Kavramı

Birinci Küreselleşme Dönemi; emtia, mal ve işgücünün ülkeler/kıtalararası dolaşımının yaygınlaşması ve Amerika'nın uluslararası ekonomik sisteme dâhil olması olarak ifade edilmektedir (Vincent, 2011). Buharlı teknolojiye bağlı ulaşım imkânlarının kolaylaşması taşımacılığı doğrudan etkilemiş ve maliyetleri minimize etmeye başlamıştır. Bu durum sadece emtia transferini değil, aynı zamanda nihai ürün ve işgücü taşımacılığını da etkilemiştir. Yeni anlayış ile birlikte üretilen malların ülkeler/kıtalararası serbestleşmesi ve ulaşım maliyetlerinin azalması, emek-yoğun sektöre sahip olan ülkelerin aleyhine olacak şekilde bir iktisadi yapıyı oluşturmuştur. Özellikle serbest ticaret anlayışının yaygınlaştığı bu dönemde, İngiltere'nin iktisadi büyümesinin ortaya çıkardığı vaziyetten [üretim teknolojisi transferinin yönlendiricisi ve dünyadaki sermaye temerküzünün merkezi olması] diğer ülkelerin rahatsızlık duyması ve imparatorluk ülkelerinin ise bu duruma adapte olamaması sorunu ortaya çıkarmıştır.²³ Özellikle Almanya, Fransa, Prusya ve Osmanlı bu süreçten en fazla etkilenen ülkelerdendir. Hatta Osmanlı'nın daha fazla etkilendiğini de söyleyebiliriz (Daudin vd, 2008, s. 1-8; Brauer and Kersting, 2024). Bu gelişmeler bazı ülkeler açısından terakki ve cedit imkânlarını artırırken üretim tarzını değiştiremeyen/geliştiremeyen ülkelerin aleyhine durum içerdiği için “İngiliz yöntemi”²⁴ olarak adlandırılan “serbest ticaret anlayışı”na karşı “korumacılık” fikrini ve özellikle “bebek endüstrileri tezi” olarak bilinen Friedrich List (1789-1846) yönteminin benimsenmesi ve yeni kurulan ulus-devletler tarafından uygulanması sürecini başlatmıştır. Bu durum XIX. yüzyıl ortalarında yaygınlaşmaya başlayan milliyetçilik anlayışını daha da körüklemiş ve kültürel bir olgu olmaktan daha ziyade, iktisadi bir faktör olarak milliyetçiliğin kabul edilmesine yol açmıştır. Hatta XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Avrupa ülkelerinin

²¹ Parla (2009, s. 60), Gökalp'ı “usta bir makale yazarı/muharriri” olarak görmektedir.

²² İnalçık (2009, s. 97-98), Gökalp'ın değişen sistemleştirme çabalarının nedenini “...onun... siyasi pragmatizmine...” bağlamaktadır. Gökalp'ın öğrencisi Selen (2011, s. 10, 15-16), onun “yaman bir tarihçi” olmasının yanında, sosyoloji ilmindeki derinliği ile beraber “jeopolitikçi” bir mütefekkir olduğunu, hatta “sosyoloji ilminin ilkokuldan itibaren okutulması” gerektiğini savunduğunu da belirtmektedir. Tanyol'da (2014, s. 267) benzer bir analizi yaparak onun “...aksiyonsuz ilmin... ve ilimsiz politikanın... gereksizliğini” ortaya koyan bir anlayışa sahip olduğunu söylemektedir.

²³ Gökalp (2018e, s. 443), İngilizlerin iktisadi sisteminin Tanzimatçılar tarafından uygulanmasının eski sanayiye [esnaflık müessesini] mahvettiğini ve yeni sanayinin teşekkülüne de mani olduğunu belirtmektedir. Gökalp'ın bu konuda ki düşünceleri, kendisinden önce bu hususa dikkat çeken ve aynı zamanda kendisini de görüşleri ile etkileyen, ömür süreleri de aynı olan üstadı Namık Kemal'e (1840-1888) dayanmaktadır (Sağlam, 2004, s. 70). Ayrıca bk. Aydın (2013).

²⁴ Gökalp (2018-14; 2018-18), eserlerinde bu hususu “İngiliz'in Siyaset'i” olarak ifade edip hep kuşku ile bakılması gereken bir anlayış şeklinde tanımlamaktadır. Eserlerinin bazılarında ise İngiliz siyasetinin iktisadi zihniyetini “Manchester Ekolü”ne [Ekol, tahlil ürünlerinin ithalatının serbestleşmesi ve korumacı vergilerin kaldırılması fikrini savunmaktadır. Bk. Kırılı (2023)] atf yaparak açıklamaktadır (2018r, s. 343-344; 2018-19, s. 120).

çoğu ve Amerika başta olmak üzere dünyada yaygınlaşan korumacılık nedeniyle, serbest ticaretin membaı olan İngiltere bile 1915 yılında McKenna Yasası ile iktisadi korumacılığı uygulamaya başlamıştır (Berend, 2022, s. 2-6).

İktisat literatüründe “iktisadi milliyetçilik”, merkantilist politikaların [mamul ithalatına yüksek vergi uygulanması/teknoloji transferinin yasaklanması ve askeri gücün artırılmasının] devamı olan “devletçi” bir politika olarak tanımlanmaktadır. Aslında bu tanım; milliyetçilik ideolojisinin ana temeli olan, “ulus ve kültür” kavramlarını içermediği ve sadece “devlet odaklı” yapılmış olduğu için sorunludur. Ulus ile devlet kavramları birçok açıdan örtüşmekle beraber, ulus kavramı aynı zamanda tarihsel müktesebatı olan “kültür bilinci”ni de bünyesinde taşımaktadır. Dolayısıyla devletin her zaman ulus ile örtüşmeyen iktisadi çıkarları söz konusu olabilir. Devlet yetkilileri, kendi çıkarlarını maksimize etmek için kamu çıkarlarından feragat edip kendi çıkarlarını önceleyebilirler. Bu nedenle iktisadi milliyetçiliğin “salt devletçilik” olarak tanımlanması, milliyetçilik ideolojisi ile örtüşmemektedir. Çünkü milliyetçilik devleti önemser; ancak, ulus odaklı olmayı daha çok önemsemektedir. Diğer bir ifadeyle iktisadi milliyetçilik; buhranlı zamanların geçeceği süre zarfında, iktisadi refah yüklenicisinin “devlet” olması ve kaynak tahsisatının devlet eliyle yapılmasını önermekle birlikte, uzun vadede serbest ticaret yanlısı bir politika uygulamayı daha rasyonel görmektedir. Dolayısıyla iktisadi milliyetçiliğin önceliği devletin sürekli “iktisadi başaktör” olması değil, sadece belirli bir süreliğine hükümlerlik gücünü kullanarak “iktisadi regülatör” görevini üstlenmesidir (Helleiner, 2002, s. 31; Helleiner&Pickel, 2005, s. 3-13).

İktisadi milliyetçiliği salt devletçilik olarak ele almak aslında List'in metodolojisini yanlış okumak, iktisatta “banal milliyetçilik” anlayışını zuhur ettirmiştir. Çünkü List, liberal iktisatçılar ile bir politika ayrılığına girmiyor; onun itirazı, özünde uygulanacak iktisat politikasına “etki” [süreç, zamansal dezavantaj] ve “teknik” [rekabet gücü, kapasitesel dezavantaj] açıdan bir kavramsal itirazdan ibarettir. Aslında List'in eleştirilerini doğrudan serbest ticaret fikriyatının kurucu doktrineli Adam Smith'e (1723-1790) yönelmesi ve Smith'i de eksik incelemesinden kaynaklı ortaya çıkan “refah ve güvenlik” anlayışına dayanan bir öncelik meselesidir (Shafaeddin, 2000, s. 3-4).²⁵ List; ısrarla ulusların güvenlik, iktisadi vaziyet ve kültürel müktesebatlarını dikkate almayan bir refah anlayışının, özellikle tarım toplumları üzerinde tahripkâr etkisinin olacağını kabul etmektedir. Ayrıca bireylerin refahı artınca toplumsal refahın artacağı anlayışını da süreç [zaman maliyeti] ve ulus kimliği/kültürü açısından sorunlu bulmaktadır. Çünkü List'e göre “her birey ile bütün insanlık arasında, ulus” bulunmaktadır. Ancak List'in ihmal ettiği nokta; Smith'in, toplumsal çıkarları refahtan daha fazla önemsemiş olmasını dikkate almamasıdır. Aslında List'in esas itirazı Smith'in takipçileri David Ricardo (1772-1823) ile J. Stuart Mill'e (1806-1873) yöneliktir. Çünkü her iki düşünür de iktisadi refah ile dünyanın topyekûn barış ve huzuru yakalayacağını belirtirken önceliği “serbest ticaret”, “kotaların kaldırılması” ve “küresel entegrasyona” tabi olmaya bağlamışlardı. List aslında İngiltere mukimi bu üç düşünürü eleştirirken onların iktisadi görüşlerinin İngiltere'ye sağladığı faydaları biliyordu. Ancak bu fikirlerin aynı şekilde kendi ülkesine [Almanya] ve diğer ülkelere uygulanmasının, uygulandığı ülkelere daha çok İngiltere'ye yarayacağını da farkındaydı. List, İngiliz düşünürleri hedef tahtasına koyarken aslında onun hesaplaşmak istediği İngiltere'nin emperyalist [siyasal tahakküm alanı] emelleriydi. Diğer bir ifadeyle; İngiltere'nin List'in eleştiri odağının temelinde olmasının nedeni, İngiltere'nin iktisadi refahı arttıkça uluslararası sistemde daha dominant bir aktör olmasıdır. Dolayısıyla İngiltere'ye olan itiraz, İngiliz düşünürlerin iktisadi örgütlenme tarzı ile ilgili değildi. Daha çok İngiltere'nin iktisadi örgütlenme tarzının ortaya çıkardığı refahın, gelişmekte olan ve hele hele savaş dönemlerinde imparatorlukların ve ulus-devletlerin iktisadi açıdan dezavantajlı duruma düşmeleri öngörüsünden kaynaklanmaktadır (Priestley, 2019). Bu kapsamda List'in iktisadi milliyetçilik önerisinin temel bileşenleri şunlardır (Helleiner, 2002, s. 311-317):

- **Tarife ve kota uygulaması**, özellikle tarım toplumları için rekabet avantajı sağlayana kadar yapılmalı ve yeni gelişmeye başlayan endüstriler için uygulanmalıdır. Uluslararası iktisadi sistem ile çatışmadan, ulusal ekonomi için daha seçici tarifeler/kotalar uygulanması gerektiğini ve bu sayede “üretici gücün” elde edileceğini belirtmektedir.
- **Bireyler sadece “üretici-tüketici” değil**, aynı zamanda tarihi müktesebatı taşıyan milli ve kültürel/ahlâki kodlara sahip “vatandaş” kimliğine de haizdirler. Kişisel çıkar elbette önemli; ancak, bireyin sadece materyalist yönü yoktur, aynı zamanda vatandaş olarak toplumsal vazifesi de söz konusudur.
- **Milletlerin zenginliğine giden süreçte önemli olan**, dünyanın mevcut koşulları altında, belirli bir ulusun refahını ve uygarlığını da geliştirmeye yönelik politikaları benimsemektir. Aksi halde iktisadi refah, milli duygulardan yoksun “ölü materyalist” bir yapıyı doğuracaktır.
- **Muhakkak ki bir ulusun sanayileşmesi**, ulusal kimlik ve vatandaşlık duygusunun gelişmesini destekleyecektir.

²⁵ İktisadi milliyetçiliğin ülkelerarası etkileşimi, özellikle gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından İngiltere eksenli ortaya çıkan tarihi tartışmalar için bk. Shafaeddin (1998).

- **Ulusal ekonomi**, iktisadi örgütlenme tarzı ve ekonomi politikaları açısından “zımni” olarak değil, daha belirgin olarak ele alınmalıdır.
- **Paranın sadece ekonomik işlevi yoktur**, aynı zamanda sosyal işlevi de vardır.

Bu metodoloji kapsamında List'in iktisadi milliyetçiliğinin ideolojik çekirdeği; aslında, milli ekonomilerin [geç kalkınanlar] küresel iktisadi düzen ile çatışmak yerine, bu sisteme entegrasyonunun ve refah sürecinin daha rekabetçi hale gelmesi için iktisadi politikalarını belirli bir süre nasıl kullanılması gerektiğine yönelik bir modellemedir. Tek başına bir devletçilik veya banal milliyetçilik değil; klasik iktisadi sistemin varlığını, etkililiğini ve refah yaratma konusundaki başarısını inkâr etmeden oluşturulması gereken ama daha çok tarih ve kültür bağlamında ele alınmış bir iktisadi milliyetçiliktir (Helleiner, 2002, s. 322; Helleiner&Pickel, 2005, s. 25-27). Bu tespitin realitesini sağlayan ise korumacılık fikrini uygulayan ülkelerin günümüzdeki durumlarıdır.

Helleiner (2021), List'in 1841 yılında yayımlanan eserinde bahsettiği İngiltere'nin Hindistan'ı müstemleke haline getirmesi gibi Asya, Amerika, Almanya ve Fransa'yı da bu kapsama almak istediği tespiti üzerine yaptığı güncel analizi önemlidir. Helleiner, List'in korumacılık anlayışını uygulayan bu ülkelerin iktisadi refah bakımından bugün İngiltere ile rekabet edecek düzeye ulaştıklarını belirtmektedir. Helleiner (2005) ve Helleiner&Pickel'in (2023) son dönemde yaptığı “Küreselleşen Dünyada İktisadi Milliyetçilik” ve “Tartışmalı Dünya Ekonomisi” adlı çalışmalarında da üzerinde durduğu ana tema, List'in korumacılık önerisini uygulayarak küresel iktisadi sisteme entegre olan ülkelerin hem iktisaden hem de kültürel olarak daha başarılı oldukları yönündedir.²⁶ Ayrıca küreselleşme sürecinin milliyetçilik duygularını törpülemediğini, tam aksine daha canlı bir halde ve diri tuttuğunu da belirtmektedir. Shafaeddin (1998) ise tarihi olarak gelişmekte olan ülke konumundan gelişen ülke konumuna geçiş aşamasındaki ülkeler içinde Hong Kong²⁷ hariç, diğer tüm ülkelerin “bebek endüstri tezi”ni uyguladıklarını ifade etmektedir.²⁸

List'in görüşleri ve bu görüşler üzerine yapılan analizler, çalışmamızın aktörü Gökalp'ta karşılığını fazlasıyla bulmaktadır. Her iki düşünür de iktisadi refahın ortaya çıkmasını sağlayan örgütlenme tarzının, serbest ticaret olduğunun; ancak, ülke şartlarının cari durumunun bu iktisadi sisteme uyumlanması için devlete düşen vazifeler bulunduğunun da bilincindedirler. Dolayısıyla her iki düşünür salt iktisadi bir bakış açısı ile konuyu ele almayı iktisadi gelişmenin sosyo-kültürel boyutunun da, mekân [hafıza] ve zaman [beklenti] açısından, dikkate alınması konusunda hemfikirdir. Bu nedenle her iki düşünürün fikirlerinin, “salt devletçilik ve hep devletçilik iktisadi paradigması”na indirgenecek düzeyde ele alınmaması gerekir.²⁹ Burada Gökalp açısından bir durumu özellikle belirtmek gerekir. İktisatçı olmayan ve XX. yüzyılın başında çalışmalarını kaleme alan Gökalp, “para” konusunda List'in metodolojik kapsamında ifade edilen “paranın” işlevselliği hususunu belki de literatürde en iyi analizi kısa ve özlü bir şekilde “**para afacan bir şeydir**” [yerinde durmayan, hareketli, haşarı, erçel] diyerek ifade etmiştir. Günümüzde para politikası çalışmalarında en önemli konu olan “para arzının mobilitesi” ancak bu kadar güzel ifade edilebilir.

2. Terakki, Cedit ve Muharrir Gökalp

Osmanlı açısından Birinci Küreselleşme Dönemi, savaşlar [93 Harbi/Rus Savaşı, Trablusgarp ve Balkan Savaşları] dönemidir. Ancak Birinci Dünya Savaşı başlı başına bir yıkım olup imparatorluk tasfiyesini zorunlu hale getirmiştir (Augusti, 2018). Artık savaş ekonomisi söz konusu olduğu için iktisadi faktörlerin önemli bileşeni “toprak kazancı/kayıbı” ve “savaş tazminatı” üzerine kurulu bir yapı haline dönüşmüştür. Bu ortamda Osmanlı; Birinci Küreselleşme Dönemi'ni ıskalamış ve iktisadi refah, devletin gündemi bile olamamıştır.³⁰ Birinci Dünya Savaşı ile imparatorluklar dağılmış ve yerlerine ulus-devletler kurulmuştur. Bu gelişmeler

²⁶ Gökalp (2018-20, s. 307-309) 1922 yılında yayımladığı “Garp Meselesi III” adlı eserinde, İngilizlerin iktisadi politikasını siyasi açıdan Helleiner, Pickel ve Shafaeddin'in örnekleme alanı olarak aldıkları ülkeler bağlamında ele almış ve bu yazarların tespitlerine eşdeğer tespitler yapmıştır, bir asır öncesinden.

²⁷ İngiltere'nin 1898-1997 yılları arasında 99 yıllığına Çin'den kiraladığı bölge.

²⁸ Ancak karşıt ve güncel bir görüş olarak Gregg'in (2020a; 2020b) çalışmalarını da belirtmek gerekir. İktisadi milliyetçilik uygulayan ülkelerin (özellikle Fransa, ABD, Çin ve Japonya) günümüz açısından geldiği durumu eleştirel bir analize tabi tutan Gregg, korumacılığın “uygulama süresinin tespitinin” sorunlu olmasından kaynaklı “iktisadi çıkmaz” sürecine değinmiştir. Korumacılık uygulayan ülkelerin, özellikle “sektörel” tercihlerinin isabetli olsa bile, siyasi baskılarla, korumacılık politikasının iktisadi refahtan ve “mukayeseli avantaj” durumunun “farkındalığından” uzaklaştığına dikkat çekmektedir. Bu durumun ise “girişimci”lerin sektörel yatırım kararları konusunda “belirsizlik/bilgi sorunu” meydana getirdiğini, bununla verimsizlik doğurduğunu ifade etmektedir. İktisadi milliyetçiliği savunuların hep “görünen” tarafa ilgi duyduğunu ve “görünmeyen” tarafı ihmal ettiği uyarısında bulunmaktadır.

²⁹ Okan (2014); List ile Gökalp'ı mukayese ettiği çalışmasında, Gökalp'ın bir iktisatçı olmamasına rağmen dönemin şartları bağlamında List'in korumacılık anlayışını benimsediğini, ayrıca Gökalp'ın ne liberal ne de sosyalist düşüncüyü benimsemediğini hatta bunlara karşı olduğunu da belirtmektedir. Gökalp'ın ulus-devlet inşa sürecinde iktisadi milliyetçilik anlayışını savunduğunu ve bu nedenle kurucu iradenin “devletçilik” politikasını tercih ettiğini ifade etmektedir. Ancak, bu yaklaşım yukarıda da izah edildiği üzere hem Gökalp hem de List düşüncesini tam olarak yansıtmamaktadır.

³⁰ Gerçi bu dönem diğer imparatorluklar içinde aynı şekildedir. Mesela 1870-1913 döneminde Osmanlı; İngiltere'den %1, Fransa'dan %7.3 ve Almanya'dan ise %7.7 yatırım almıştır. Aynı dönemde Rusya İngiltere'den %3.4, Fransa'dan %25.1 ve Almanya'dan ise %7.7, Avusturya-Macaristan ise İngiltere'den %1.0,

beraberinde iktisadi korumacılığın küresel bir tercih olduğu dönemi ortaya çıkarmıştır.

Birinci Küreselleşme Dönemi Osmanlı için Tanzimat modernleşmesinin tartışıldığı ve azınlık mensuplarına tanınan imtiyazların ortaya çıkardığı sosyo-ekonomik durumun izale edilmesi için kamusal idare anlayışının “Türkçülük” programı kapsamında İttihat ve Terakki tarafından yürütülmeye başlandığı bir dönemdir. Bu dönemde “yerlilik” ve “millilik” kavramı; sosyal, siyasal ve iktisadi alanın temel taşı haline gelmiş, dişe dokunur ve her türlü zorluğa rağmen başarılan ve sonuç alınan uygulama tek taraflı olarak “kapitülasyonların” kaldırılması ve “beşeri sermaye” stokunu geliştirmeye yönelik atılan adımlar olmuştur. Dönemin siyasi tercihi olan Almanya ile yakınlık kapsamında, ülke sathında “mesleki eğitim kurumları” açılmış ve aynı zamanda Almanya’ya mesleki tecrübe için “binlerce kişi” gönderilmiştir. Aslında bu atılım, “milli iktisat” anlayışının “tecrübi bilgi” kapsamında beşeri sermaye stokunu artırmaya yönelik bir adım olmuştur. Yurt dışına giden ve yurt içinde “çıraklık ve mesleki eğitim” faaliyetlerine devam edenler, terakki ve cedide ulaşma konusunda ortaya konulan en iyi uygulama pratiğini oluşturmuştur (Toprak, 1981, s. 26-27).

Gökalp; ulus-devlet öncesi bu dönemde, sonuçları itibariyle kültürel yozlaşma olduğunu ve azınlık mensuplarının siyasi/hukuki/iktisadi mukavemet kazanırken devletin ve yerli halkın ciddi mali sıkıntı içinde bulunduğunu belirtmektedir.³¹ Gökalp, bu dönemde hem yabancı ülkelerin [özellikle İngiliz tarzı iktisadi yapı] hem de ülke sınırları içerisindeki mukim yabancı unsurların iktisadi durum ve davranışlarından, yerli halkın ciddi muzdarip olduğunu ısrarla vurgulamıştır (Kurtkan, 2011, s. 20-21).³² Millet şuurunun gereği olarak vatan mücadelesinin önemine ve vatani savunmanın milli-manevi değerler kapsamında ele alınmasına çalışmalarında yer veren Gökalp (2018-2, s. 101-103), önemli bir uyarı yapmıştır:

Milli mefkûremiz yokken, milli misakımız akdedilmeden evvel, biz şuurlu bir millet miydik? Şüphesiz ki hayır! ...Biz hakiki bir millet gibi yaşamaya ancak milli misakımızın doğmasıyla başladık... O halde, milli misakımızın feyizli semeresini yalnız Yunan ordusunu mağlup ederek... kovmaya münhasır görmemeliyiz... Milli misakımız, yalnız harici tamamiyetimizi, yalnız harici istiklalimizi temin eden askeri bir misaktı... O halde, istiklal mefkûresi tamamıyla tahakkuk ettikten sonra, biz aramasak bile, yeni bir mefkûre kendiliğinden infilak edecektir. Bu yeni mefkûre, tekâmül mefkûresidir... Fakat bu mücadelede çok uzun sürecektir.

Tekâmül anlayışını terakki ve cedit açısından zorunlu bir mefkûre³³ olarak gören Gökalp (2018-1, s. 62); mefkûreyi “milletin istiklaline, hürriyetine ve terakkisine” çalışmak olarak tanımlamaktadır. “Tekâmül mefkûresi”ni hafıza ve beklenti şeklinde ele alan Gökalp, Tanzimat modernleşmesinin eksikliklerinin tadil edilerek, **gerekirse yıkılarak**, yeni kurulan ulus-devlet sürecinin inşa edilmesinin yeni bir mefkûreyi gerektirdiğini doktrine etmiştir (Günay, 1992). Bu kapsamda imparatorluk tasfiye sürecinde

Fransa’dan %4.9 ve Almanya’dan %12.8’dir (Daudin vd, 2008, s. 28-Tablo 1-4). Ancak bu dönemde dünya farklı bir iktisadi hayata dönüşmüştür. Öyle ki; ilk dünya fuarı (1876 ABD-Philadelphia), ilk dünya sanat sergisi (1895 Venedik Bienali), ilk dünya olimpiyatları (1896 Atina) ve ilk Nobel ödülü (1901) ile beraber dünyada daha fazla etkileşim süreci başlamıştır.

³¹ Bu hususta seyyah Ömer Fuad’ın dönemin Bursa iline ait gözlemlerini içeren “Anadolu Mektupları” adlı çalışma önemli piyasa gözlemi ve bilgisi içermektedir. Avrupa tekniğinden mahrum olan esnafın muzdaripliğini ve devletin sorunu çözemesinden kaynaklı şikâyetleri anlatan Ömer Fuad, esnafın her türlü tedarikini gayrimüslim tebaadan yapmasının ise kaçınılmaz bir son olduğunu belirtmektedir. Durumun vahametini ise şu veciz ifadeyle serdetmiştir: “...Çünkü hayat-ı iktisadiyesi gaib olmuş milletin hayat-ı siyasiyesi de buz üstüne yazı yazmak kabilindedir”. Detay bilgi için bk. Demiryürek (2020).

³² Ailesine yazdığı mektupta bu hususları şöyle ifade ediyor; “...İnsaniyetin medenî tekâmülüne, milletimin harsı tekâmülüne kuvvetli imanım var. Bu iki tekâmülün neticesi vatanımız için şübhesiz hayirdir. İşte benim nikbinliğim (iyimserlik), bu iki esasa istinad ediyor. Bazıları gibi, yalnız hissen, mizacen, nikbin değilim. Hissen ve mizacen, nikbin olduğum gibi, ilmen ve felsefeten de nikbinim. Bence, Türkler’i kurtaracak böyle ilmî bir nikbinliktir. Mütareke’den beri birçokları bedbin (kötümser/karamsar) oldu. Ben hayirli neticeleri dâima bekledim. Zaman, ümidlerimin haklı olduğunu gösterdi. Şimdiye kadar olduğu gibi, bundan sonra da dâima vecd içinde yaşayacağım. Bazı ilâçlar vardır ki, şekerle tatlılaşdırdıktan sonra içirilir. Bugün çekmekte olduğumuz ızdırabları da tatlılaşdıran mefkûredir. Mefkûre ile beraber olunca bütün kahırlar çekilebilir. Mefkûrem yükseldikçe ben sıkıntılarımı unutturum. Ben, bahtiyarlığı sevgi ile mefkûrede bulan bir adamım. Bundan dolayıdır ki vecdim artar, ekşimez...” (Akt. Göksel, 1956, s. 26).

³³ Gökalp’e göre kavramsal olarak mefkûre, “herhangi bir maddi varlığa atfedilen” bir değer değildir. Maddi varlığı, mefkûrenin “gölgesi” (değer) olarak tanımlamaktadır. Bu hususta “kıymet” ile “değer” arasındaki farka dikkat çekmektedir. Kıymeti belirleyen unsur “mekfûre”dir. Örnek olarak “Kuran-ı Kerim” in herhangi bir yerde satışa sunulması anındaki fiyatının “değer” olduğunu; ancak, onu almak isteyen bu değere değil, ona verdiği “kıymet”in mefkûreyi tanımladığını belirtmektedir. Mefkûrenin maddi varlıklara bağlı bir gerçeklik olduğunu ama “buhranlı” zamanlarda fedakârlık şeklinde kendini göstereceğini (hafıza) ve bir istikbal kurgusu (beklenti) içinde cemiyette teşekkül edeceğini belirtmektedir. Cemiyetteki teşekkülünün ise birkaç müdafinin “maşerî vicdanı” harekete geçirecek önderliği ile olacağına inanmaktadır (2018-3, s. 69-73; 2019-1a). Ayrıca bk. Elöve (1952, s. 226-228).

“bayrak altında toplanma” mefkûresi realize olmuş ve yeni mefkûrenin “muasır medeniyet” olması gerektiği, bunun ise yeni bir telakkiyi zorunlu kıldığı muhakkaktır (Berend, 2022, s. 11).

Çalışmamız açısından “terakki ve cedit” hususunda Gökalp, imparatorluk döneminde üç hususun önemi üzerinde durmaktadır:

- Tanzimat modernleşmesinin doğu medeniyetinden batı medeniyetine geçiş için gerekli hukuksal değişiklikleri yaparak³⁴ bu hususta en önemli adımın mülkiyet hakkı (Arazi Kanunnamesi)³⁵ ile kanun önünde eşitliği sağlayarak iktisadi ve içtimai refahı sağlamayı amaçladığını belirtmektedir (2018p, s. 514). Bu hususu “yeni devlet” zihniyeti olarak gören Gökalp (2018b, s. 182-190); özellikle yöntemsel olarak “taklitçi” bir zihniyet ile “hafıza”yı dikkate almadan aktarılan tekniklerin aynı zamanda kültürel yozlaşmayı sağladığını ve bu durumun Tanzimat modernleşmesinin “**asri medeniyetin sahte mümessilleri olduğunu**” gösterdiğini ifade etmektedir (2018d, s. 255-256).

- Tanzimat ile beraber azınlık mensuplarına tanınan ayrıcalıkların toplumsal yapıda meydana getirdiği aşınmayı belirtip eğer kayırmacılık yapılacaksa bunun “yerli unsurlar” lehine kullanılması gerektiğini savunmaktadır (2019-2, s. 69, 73-74).³⁶

- Ulemanın [aydınların] din eksenli teşekkülünden dolayı, eğitim faaliyetlerinin kısırlaşmasını ve batılı ülkelerin muasır seviyesine ulaşma hususundaki yetersizliğine dikkat çekmiştir.³⁷ Gökalp (2018h, s. 523-524), modernleşmenin eğitim faaliyetleri hususunda “tıbbiye ve askeriye” haricindeki diğer bilim dalları konusunda sonuca ulaşamadığını belirtmektedir. Bu iki bilim dalının başarılı olmasının temel nedeni olarak “doğu-batı” medeniyeti anlayışı gibi “ikilik” yaklaşımından azade kalarak, tam anlamıyla “tecrübi bilgi” sayesinde hem teorik hem de tatbiki olarak batılı olmasına bağlamaktadır. Aslında Gökalp, Tanzimat modernleşme adımının “yasal düzenlemeler” ile teknik olarak yapıldığının zannedilerek toplumsal katmanlar arasında gerekli ilgiyi görmediğini, içselleştirilemediğini ve dolayısıyla sosyolojik olarak “ikilik” bir anlayış doğurduğunu belirtmektedir (2018-8, s. 188-189). Bu durumun sosyolojik olarak bilimsel disiplinler arasında varlığını gösterdiğini de tespit etmiştir.

Tanzimat modernleşmesini “zorunluluk” olarak gören Gökalp; başarıya ulaşma konusunda taklitçilik eksenli değişim/dönüşüm çaba ve gayretlerini ciddi bir nakısa olarak görmektedir (Kurtkan, 2011, s. 19). Gökalp, meseleyi tarihi ve kültürel boyutuyla ele alıp “edebiyat ve dil bilimi” açısından konuyu açıklamaya çalışmış, iktisadi nedenlere sınırlı çerçevede değinmiş olmasına rağmen, bunun terakki ve cedit açısından önemini belirtmiştir. Burada bir hususun altını çizmek gerekir. Gökalp’ın, sosyo-ekonomik analiz yönteminde Alman Sosyal Bilim Uzmanların’dan ne kadar etkilendiği ve özellikle akranı Max Weber (1864-1920) yazınından ne kadar haberdar olduğu hususunda literatürde malumat eksikliği söz konusudur.³⁸ Çünkü Gökalp’ın analiz yöntemi “nedensellik” bağlamında Weberyen bir yaklaşıma referans vermese de “kokusu” çalışmalarında hissedilir bir haldedir.

Çalışmamız açısından Gökalp’ın yeni kurulan bir devletin iktisadi refaha ulaşma konusunda Tanzimat modernleşmesinin düştüğü hatalara düşülmemesi ve netice olarak terakki ve ceditte ulaşmak için tespit, tahlil ve çözüm önerisi olarak sunduğu iktisadi kavramsallaştırmaları/görüşleri/tespitleri şunlardır;

³⁴ Gökalp (2018b, s. 183); doğu medeniyetinin Osmanlı üzerindeki yansımalarının İran (Acem) Medeniyeti olarak tanımlamaktadır. Bunun en önemli yansımalarının ise edebiyat (Tevfik Fikret hariç, Servet-i Fünunu “hasta ahlâk” olarak tanımlıyor) ve müzik (düm-tek kültürü) olduğunu belirtmektedir (2018c, s. 205). Gökalp’ın müzik ile ilgili tespitine yönelik eleştiri için bk. Arslan (2015).

³⁵ Gökalp (2018c, s. 206-207); Arazi Kanunnamesi’ni iktisadi bir olay olmakla beraber, literatürün aksine “kadınlara” verilen bir hak olarak, kadın-erkek eşitliği bağlamında “vatandaşlık suuru” açısından orijinal bir bakış açısıyla ele almaktadır.

³⁶ Yerli unsurların gelişmesi için devlet tarafından “yerli malı” kullanımı önerilmiş ve teşvik edilmiştir (Başaran, 2005). Ancak yerli unsurlar lehine atılan bu adımların Cumhuriyet öncesi İttihat ve Terakki döneminde ciddi sıkıntıları olmuştur. Özellikle “Kara Kemal” gibi unsurların üstlendiği “esnaf” zenginleşmesinin uygulama sorunları için bk. (Coşkun, 2015; Vural, 2016).

³⁷ Gökalp (2018-12, s. 45) din adamları hususunda, “onların fertlere şahsiyet/istikamet verebileceklerini, cemiyete istikamet vermenin onların işi olmadığını” hele hele eğitim müfredatının bu kapsamda olmasından dolayı da cemiyetin terakkiye ulaşamayacağını çok net bir şekilde tanımlamaktadır. Bk. dipnot 2.

³⁸ Gökalp tarafından 1916 yılında kurulan “İçtimaiyat Darülmesai” ile birlikte, Gökalp’ın dehaletiyile, Alman Kültür Eğitim Enstitüsü tarafından Almanya’dan akademisyenler Darülfünun’da görev yapmak üzere davet edilmiştir. Gelen hocalar içindeki iki isimden; daha çok “milli iktisat” konusunda çalışmaları bulunan İktisatçı/Hukukçu Friedrich Hoffmann (Baş, 2016) ve Maliyecisi Dr. Anton Fleck’ten Almanya’daki sosyo-ekonomik yazına ilişkin malumat edinmiş ihtimali olabilir (Arslan, 2019, s. 25). İnalçık ise (2009, s. 114-115); Arnold J. Toynbee (1889-1975) ile Gökalp’ı kültür ve medeniyete ilişkin görüşleri bakımından mukayese ederken bu hususa dikkat çekmiştir. Gökalp’ın yakından bilip tanıdığı Fransız sosyolog Gaston Richard’ın (1860-1945) eserleriyle Max Weber’in çağdaşı Alman sosyolog Ferdinand Tönnies’e (1855-1936) oradan ise Weber’e ulaşabileceğine dair malumat vermiştir.

- **Milliyet kavramını, ırk kavramından ayırmıştır.** Bir arada yaşayabilme kabiliyeti için milliyet kavramını, müşterek [dil, din ve ahlâk] paydası olanlar olarak ifade etmiştir.³⁹ Fert kavramının millet şuuru ile “vatandaş” kavramına evrilmesini önererek, modern devletin vatandaşlık anlayışını tespit etmiştir (2018-14, s. 105). Bu nedenle; imparatorluk döneminin “müslim-gayrimüslim” ayırımının “ümme” anlayışından kaynaklandığını ancak ulus-devlet inşa sürecinde seküler kimlik olan “vatandaşlık” anlayışının doktrine edilmesini tercih etmiştir (2018-17, s. 123-124).⁴⁰ Vatandaşlık anlayışı Gökalp'ta, yeni kurulan devlet için iktisadi açıdan hak ve yükümlülükleri olan “vergi mükellefligi”ne denk düşmektedir.

- **Memurîn anlayışını ciddi anlamda eleştirmiş** [ki kendisi de memurluk yapmıştır] ve memurin sınıfı ile rençberlik [mesleki çiftçilik] arasında bir fark olmadığını terakki ve cedit açısından tenkit etmiştir (2021a, s. 20).⁴¹ Gökalp'ın bu tespiti; iktisat literatüründe “girişimcinin” yani “risk ve belirsizliği” üstlenen aktörün yerine devletin veya kamu görevlisinin rol alması, tartışmalı bir mevzudur.⁴² Gökalp, memurin zihniyetini “sabit maaş” açısından da terakkiye muarız görmektedir. Sabit maaşa sahip olanların, “derd-i maişetten” kurtuldukları için terakki ve cedit konusunda gerekli adımları atmak yerine daha fazla “makam-mansıp” peşinde olacaklarını belirtmektedir (2018-13, s. 56-57). Gökalp'ın bu tespiti, iktisat literatüründe “bürokrasinin” kendi çıkarları için kamu harcamalarını artırıcı yönde eğilimde bulunacağı teorisine denk düşmektedir (Bakırtaş, 1998). Aradaki fark, Gökalp'ın bu hususu daha önce ele almasıdır.⁴³

- **Muasırlaşma olarak ifade ettiği süreç için Gökalp, iktisadi örgütlenme tarzının [teşkilat] zorunlu olduğunu belirtip bunun zuhur edebilmesi için “esnaf ve müteşebbis” güruhunun bir toplumda oluşması ve gelişmesi gerektiğini belirtir.** Bu hususta iktisat bilgisi kaynaklı olmasa da sosyolojik bilgi dağarcığından dolayı iktisadi önerilerini hep iktisadi örgütlenme tarzı üzerine kurmaktadır. Onun amacı iktisadi politika önerisinden daha çok, ulus-devlet inşa sürecinde yeni bir iktisadi örgütlenme tarzı oluşturabilmektir. Bunun için ise iktisadi tespit ve önerilerini zihniyet temelli kurumsal problemlere çekmiş ve bunların çözümüne yöneltmiştir (Baloğlu, 2012).⁴⁴ Ama bu hususta da iktisadi örgütlenme tarzının milli temellere oturtulması gerektiğini belirtmektedir (2018e, s. 445).⁴⁵

- **Devletin iktisadi müktesebatının memurîn sınıfına dayanmasının terakki ve cedide engel olacağını** (2018f, s. 452-453) ve **iktisadi refahın müteşebbis sınıfının iman ve ümidi ile gerçekleştirebileceğini tespit eder.** Burada özellikle işbölümü üzerinde duran Gökalp (2018h, s. 502), işbölümünü/uzmanlaşmayı batı medeniyetinin temeli olarak ifade etmektedir. İşbölümünün toplumun iktisadi gelişmesi ve bireylerin meslek mensubu olmasına katkı sağlayacağını, ayrıca “sınıf yok, meslek var” mottosu ile toplumsal yapının da gelişeceğini belirtmektedir. Aslında Gökalp (2018-13, s. 57-61), “zengin birey, zengin devlet” anlayışını benimsemiştir. Mefkûrelerin gerçekleşmesi için ciddi devlet bütçesine ihtiyaç duyulacağını, bunun için ise bireylerin zenginleşerek vergi verip devlete destek olması gerektiğini savunmaktadır. İktisadi hayatın yüksek olmaması halinde hiçbir mefkûrenin gerçekleşmeyeceğini de ifade etmektedir. Bu nedenle terakkinin birinci adımının “iktisadi merhale” olduğunu tespit etmiştir. Gökalp'ın bu tespiti ise günümüz iktisat literatüründeki “refah devleti” anlayışına denk gelmektedir (2018n, s. 511). Burada sadece “refah” ve “saadet” kavramlarını ayırmıştır. Refahın maddi gösterge olacağını, saadetin ise manevi gösterge olarak kabul edilmesi gerektiğini ve her ikisinin birlikte artacağı bir iktisadi sistemin daha başarılı olacağını belirtmektedir (2018-17, s. 173-176). Aslında Gökalp, iktisat literatüründeki iktisadi büyüme (refah) ile iktisadi kalkınma (saadet) kavramlarını tanımlamıştır. Gökalp

³⁹ Weber'de (2012, s. 44), zoolojik ulusalcılıktan nefret edip analizinde dikkate almamıştır.

⁴⁰ Göl (2003, s. 18-19), Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkışının modernite ile ilgili olduğunu ve **üç yeniliği barındırdığını** ifade etmektedir: **modern kimlik yaratma, modern ulus-devlet inşa etme ve ortak dil geliştirme.** Bu üç yeniliğin ise kolektif kültür sağlarken, ümme anlayışını millet şuuruna dönüştürdüğünü ve ayrıca millet şuurunun “**Turan fikrinden Türkiye odağına**” kaymasını sağlayan mütefekkinin ise Gökalp olduğunu belirtmektedir. İncalcık ise (2009, s. 92) köken olarak Türk olmayan bir beldeden (Çermik) gelen cedlerden dolayı Gökalp'ın “terbiye ve duygu” bağlamında kendini Türk ifade ederek, “millet-vatandaş” anlayışını benimsediğini söylemektedir.

⁴¹ Gökalp; memurin zihniyetini, aslında o dönemin tarımsal üretim modelinin “hudâyinâbit” anlayışı kapsamında “tohum ek, bekle, hava şartları olumlu olursa daha fazla ürün elde ederiz, yoksa bir şey kazanamayız” anlayışı olan rençberliğe benzetmektedir. Yeniliği ve tekniksel iyileşmeyi sağlayamayacağı açısından ilişki kurmaktadır.

⁴² Mesela Röpke; bu hususu, fakirlerin hakkını gözetme nedenine dayandıranlara şöyle bir eleştiri getirmektedir: “... O halde sorun, yoksulların kaderinin ne olacağı değildir... Sorun, daha ziyade, girişimcilerin olmadığı bir toplumda devlet görevlilerinin, siyasi güç eliyle girişimcilerin yerini almak ve özel işletmeleri ikame edecek kamu işletmeleri ihdas etmesinin daha fazla ekonomik kötülük ya da sosyal adaletsizlik doğuracağıdır...” (Röpke, 1963, s. 11).

⁴³ Tarihsel açıdan “memurin” kültürünün iktisadi refah üzerindeki etkisinin analizi için bk. Çakmak (2023).

⁴⁴ Fındıkoğlu (2011, s. 48-49), sosyalizm düşüncesi açısından Gökalp'ın analizini yaparken “iktisatçı Gökalp” tabirini kullanmıştır.

⁴⁵ Tolga (1949, s. 8-9), Gökalp'ın kültür kavramını “hars ve medeniyet” olarak ikiye ayırdığını, iktisat ilmini ise “ehemmiyet itibarıyla harstan ne aşağıda nede yukarıda sayılamayacak olan medeniyet bölümü” kapsamında ele aldığı belirtmektedir. İktisadi açıdan ise ferdin bir bölümünün “maşeri” bir bölümünün ise “mesleki” erbab olarak telakki ettiğini ifade etmektedir.

(2018k, s. 299), kişisel ve toplumsal çıkar kavramlarını da değerlendirmiş ve meslek mensuplarının birbiri ve toplum için zaruri olduğunu ifade etmiştir. Ferdin “kişisel çıkar” peşinde koşarken cemiyetin çıkarını ihmal edeceğini ve bu eksikliğin yaşanmaması için hep “maşerî vicdanı” uyandırma vazifesini ifa edecek bir gürhün [şahıs veya sivil toplum örgütü] zorunlu olduğunu belirtmektedir (2018-3).⁴⁶ Kaldı ki; “Musahabe: Umumculuk” adlı makalesinde bu hususu daha detaylı yazıp, kişisel çıkarın [hususçu insanların] önemli olduğunu belirtip bunlarla birlikte “umumcu” insanlara da ihtiyaç olacağını belirtmektedir. Ancak umumcu kisvesi altında “kişisel çıkarı peşinde koşanların” olacağını belirtmekten de geri durmamıştır. Bu tenakuzunun temel nedenini, yine kendisinin ifade ettiği gibi, “buhranlı dönemler”de “umumcu insanların” zorunlu olduğunu belirterek izale etmektedir (2018-16, s. 169-171).⁴⁷

- **Beynelmililiyetin [açık/çevrimiçi toplum]; manevi ve felsefi olarak Türklük ve İslâmiyet ile tenakuz içinde olamayacağını, hatta uyumlu olduğunu da belirtmektedir** (2021a, s. 22). Gökalp bu hususta “analitik” bir bakış açısı ile net bir tanımlama yaparak iktisadi örgütlenme tarzı bakımından “doğu medeniyetini” zihniyet temelli olarak terakkiye mani görürken “batı medeniyetinin” ise yükselmeye saik olduğunu ancak sosyo-kültürel açıdan tadil edilmesi gerektiğini savunmaktadır (2019-2). Hatta iktisadi bakımdan doğu medeniyetini, batı medeniyeti ile uzlaştırmaya çalışmanın Orta Çağ’a dönüş olacağını düşünmekte ve bu hususta ilk düsturun “Türk milletinden, İslâm ümmetinden, Garp medeniyetinden” olduğunu açıkça ifade etmektedir (2018h, s. 501, 504, 506).

- **Gökalp** (2018h, s. 508-512); **özel mülkiyetin önemine değinirken iktisadi bir analiz yapmak yerine sosyolojik bir bakış açısı ile “elverişli olmayan fikir” olarak tanımladığı “sosyalizm” eleştirisini ortaya koymuştur.** İş bölümünün gelişmesinin “sınıf” kavramını ortadan kaldıracağını ve bu durumun ise hem kişisel hürriyeti hem de kişisel mülkiyeti yaygınlaştıracağını belirtmektedir. Gökalp için iktisattaki “mülkiyet hakkı”, sosyolojik bir olgu olarak karşılığını “hürriyet” anlayışında bulur ki bu yaklaşım Avusturya İktisat Okulu’nun temel önermesidir. Mülkiyet hakkını doğuran olgu ise iktisadi kabiliyet ile iş bölümü/uzmanlığa dayanan çalışma olup bu çalışma ortamının sağlanması ile medeniyet terakki edecektir. İktisadi açıdan bu hususun sosyo-kültürel harmoni ortamı [çarşı halkı] sağlayacağı ve bu durumun ise ne içtimaiyat ne de milliyetçilik ile tezat içermeyeceğini, tam aksine toplumsal olgunluk için elzem olduğunu ifade etmektedir (2021b, s. 39-40). Ayrıca bk. Çakmak (2024).

Gökalp iktisadi kavramlar konusunda net tanımlamalar yapmasına ve iktisadi gelişmenin batı tarzı iktisadi yöntemleri uygulamakla mümkün olacağını belirtmiş olmasına rağmen, “ülkenin bulunduğu vaziyetten dolayı”⁴⁸ sosyo-ekonomik ihtiyaçların karşılanması ve terakki-cedide gidecek sürecin devlet eliyle oluşturulmasını önermektedir. Diğer bir ifadeyle iki farklı dönem, iki farklı Gökalp iktisadi anlayışından bahsedebiliriz. Ulus-devlet inşası öncesinde iktisadi açıdan daha enternasyonal bir bakış açısı sunan Gökalp, ulus-devlet kuruluş sürecinde geçici bir süreliğine olsa da daha devletçi bir iktisadi önermeyi ortaya koymuştur. Ancak aşağıda da ifade edildiği üzere vefatından önce yazdığı son yazılarında tekrar iktisadi kavramsallaştırmasına yönelik çalışmalara benzer yayımlar yapmıştır.

3. İktisadi Milliyetçilik ve Muharrir Gökalp

İktisadi milliyetçilik zor zamanların tercihidir. Farklı dönemlerde farklı ülkelerde uygulanmaya çalışılan ve her zaman için sıkıntılı iktisadi şartlarda uygulanması hararetle savunulan bu anlayışın, en koyu dönemi iki cihan savaşı süresince 20 yıllık bir dönemde uygulama alanı bulmuştur (Helleiner, 2002, s. 309; Berend, 2022). Gökalp (2018-19); bu dönemde [1922 yılında kaleme aldığı çalışmasında] askeri alanda gösterilen mucizenin, iktisadi bakımdan da gösterilebileceğine inancının tam olduğunu belirtmektedir. Ancak ilk önce Tanzimat’ın iktisadi zihniyetini yani “İngiliz usulü”nü terk edip, “devlet eliyle nasıl kalkınabileceğimizin” belirlenmesi/çerçevelemesi gerektiğini önermektedir (Önsoy, 1982, s. 358-359). Kendisinin bir iktisadi

⁴⁶ Selen (2011, s. 10), Gökalp’ın derslerinde eğitim faaliyetlerinin amacının cemiyet için “üç-beş kişiyi” yetiştirmek olduğunu, bunun ise “Türkiye’nin yaşama kabiliyetinin can damarı” olacağını, ısrarla vurguladığını ifade etmektedir.

⁴⁷ Gökalp, toplumsal yapının değişim/dönüşümüne öncülük edecek “yenilikçi tip” insanların varlığını önemsemekte ve bu insanların bir toplumda var olmasının “gelecek kurgusu/mefkûre” açısından zorunlu olduğuna inanmaktadır. Daha detaylı bilgi için bk. Eke (2011).

⁴⁸ Malta’da sürgün olduğunda ailesine yazdığı mektupta bu hususu şöyle ifade ediyor; “Artık sizden para istemem. Çünkü burası ucuzluk... artık sizden hiç paket ve kitab istemem. Paris’den, Londra’dan kitab getirmek [İstanbul’a göre] daha ucuz oluyor... Hıfzıssıhaya çok dikkat etmek lâzım. Tedavinize himmet eden doktorlara da çok teşekkürler ederim. Çocuklar daha bir müddet mektebe gitmeseler iyi olur. Burada hastalık yok. Hepimiz sıhhatteyiz... Benim, mektub almazsam, merak etmeğim tabiidir. **Çünkü siz emin bir mevkide değilsiniz. Hâlbuki ben gerek âb-ü-hava itibariyle, gerek sair cihetlerce hiç endişe edilmeyecek bir mahaldeyim.** Sizin merak etmenize hiç bir sebep yoktur... Sizin orada rahat olduğunuzu mektublarınızda okudukça hiçbir endişem kalmıyor... Ben, ilk gündenberi şeretimi [neşemi] bir ân gaib etmedim. **Dünya bu halde kalmaz. İstikbal iyi olacak.** Çünkü, daima ileri giden iki şey var: Biri ilim, öteki mefkûre. Bunlar insanıyetin iki kanadıdır, insanlık bazan düşer. Fakat bu kanadlarla yeniden yükselebilir” (Akt. Göksel, 1956, s. 21, 28-29, 30-33).

sistemden bahsedemeyeceğini; ancak ülkenin iktisadi olarak kısa sürede ve hâlihazırda yapılabilecek en iyi tercihinin “devlet müdahalesi” olacağını ve halkın acilen buna ihtiyaç duyduğunu belirtmektedir. Çünkü muasır medeniyet aşaması için “iktisadi atılım” yapılması gerekmektedir. **Bunun askeri mucizesini yeni yapmış ve birçok ülke ile bu süreçte mücadele etmiş bir milletin, iktisadi atılımı yabancı sermayeden beklemesi mümkün değildir. Bu nedenle “iktisadi mucizenin” mecburen devlet eliyle ihdas edilmesi gerekmektedir.** Gökalp (2018-21), 1923 yılında yayımladığı yazısında ise iktisadi tekâmülün merhalelerini,⁴⁹ muazzam bir şekilde özetlemektedir. Her şeyden önce sosyolojik olarak tekâmülün hangi seviyede olduğunun ve ülke sathının ekonomik panoramasının iyi tespit edilmesinin öneminden bahsetmektedir. Bu kapsamda en önemli sorunun “sermayenin temerküz” etmemiş olmasına bağlamakta ve bu nedenle işbölümüne dayalı yerel iktisadi unsurların oluşturulması ile [ki bunu da ancak devletin iktisadi aktör olarak rol almasıyla] mümkün olabileceğini ifade etmektedir. Çünkü Kurtuluş Savaşı öncesi/sonrası halkın iktisadi açıdan fena hırpalandığını, sermaye olmadığını ve sadece beşeri sermaye stokunun devlet eliyle istihdam edilecek iktisadi birimlerin oluşumu ile tekâmül merhalesine ulaşılabileceğini belirtmektedir. Kısacası Gökalp (2018-22), ulus-devlet idaresinin içtimai temelli olabilmesi için halkın iktisadi zarureti gidilmesi ve bu hususta her türlü devlet imkânının seferber edilmesi gerektiğini önermektedir.

Görüldüğü üzere ulus-devlet sürecinin hükmetmeye başladığı dönemde Gökalp, daha önce belirtildiği üzere iktisadi kavramsallaştırmaya ilişkin görüş ve önerilerini iktisadi politika önerisi olarak tam anlamıyla “devletçi” bir çizgiye taşımış bulunmaktadır. Hatta yine 1923 yılında kaleme aldığı “İktisadi İnkılâp İçin Nasıl Çalışmalıyız?” (2018-23) adlı eserinde, herhangi bir iktisadi merhaleyi dikkate almadan devletin doğrudan “Avrupa Tekniği’ni” almaya mecbur olduğunu belirtmektedir.⁵⁰

Burada özellikle askeri ve sağlık modernizasyonunun fert teşebbüsü ile değil, devlet teşebbüsü ile geldiğini belirtmekte ve ülkenin sanayileşmesi, terakkinin sağlanması için devletin rol üstlenmesini [iktisadi devlet] savunmaktadır. Ayrıca daha önce eleştirdiği “memurin” taifesinin ise vurguncu [muhtekir] olarak tanımladığı “kapitalist girişimci”nin yapacağı/yapması gerekeceği rolleri de üstlenmesi [iktisadiyatçı vasfına bürünerek] gerektiğini ifade etmektedir.

Bu kapsamda Gökalp, ulus-devlet inşası döneminde devletin iktisadi örgütlenme tarzında, nasıl ve ne şekilde mevzilenmesi/görev alması gerektiğini şu şekilde ifade etmektedir (2018-23):

- **Tekelleşme:** Doğrudan doğruya devletin sektörel bazda rol alması. Tıpkı posta-telgraf sektöründe olduğu gibi.
- **İmtiyaz:** Devlet kendi yerine (emanetçi) bir hususi müteşebbise sektörel görev tevdi eder. Tıpkı şimendifer imtiyazları gibi.
- **Kamu-Özel Sektör İşbirliği (müşterekü'l-menfaa/müşterek emanet):** Tekel ayrıcalığı olan ortaklık. Tıpkı tütün ticareti ve bankacılık modeli gibi.
- **İltizam:** Özel sektörün devlet adına vergi toplamasıdır. Gökalp burada kamusal hizmet kavramı anlamında kullanmak ile beraber, kendisi de açıklama yaparken, “mültezimler” eliyle vergi gelirlerinin toplanmasının sakıncalarından bahsetmektedir. Ama aslında burada devletin iktisadi rol üstlenmesinin idare hukukunda karşılığı olan “müşterek emanet sisteminin mali hususlarda uygulanması” kastedilmektedir.

Gökalp, bu önerilerinin uygulanması için ise iyi bir planlama yapılması gerektiğini ve bu şekilde iktisadi refahın gerçekleşeceğini belirtmektedir. Aslında bu önerilerinin hepsi kamu ekonomisinde karşılığı olan “doğal tekel” veya “giriş maliyetleri” yüksek olan sektörlerin, kamu hizmeti vasfıyla devlet tarafından sağlanması önerilerinden ibarettir. Zaten bir kısmı da imparatorluk döneminde uygulanan modellerdir. Bu açıdan Gökalp’ın önerileri, doğrudan özel mülkiyet hakkını sınırlandıran bir anlayışa dayalı “devletçilik” modelini kapsamamaktadır.

⁴⁹ Gökalp’ın “İktisadi Tekâmülün Merhaleleri” adlı çalışması; Amerikalı iktisatçı Walt Whitman Rostow(sky)’un (1916-2003) ilk önce 1953 yılında yayımlanan “Ekonomik Büyüme Süreci” ve daha sonra 1959 yılında “Ekonomik Büyüme Aşamaları” çalışmalarının 1960 yılında “Ekonomik Büyümenin Aşamaları: Komünist Olmayan Bir Manifesto” adıyla geliştirilmiş ve nihayi hali olan çalışmasının yaklaşık 40 yıl öncesinde özetlenmiş hali gibidir. Gökalp, Rostow gibi iktisadi gelişmeyi “geleneksel ve modern toplum” anlayışının iktisadi birimleri üzerine kurulu olmasını sosyolojik olarak ele almıştır. Aslında bu durum Gökalp’ın bir muharrir yetkinliğinin fevkinde, iktisadi gelişmeyi sosyolojik bir değişim/dönüşüm olarak ele aldığının göstergesidir. Kaldı ki Gökalp meseleyi iktisadi birimin temeli olan “aile”den alarak; esnafılık/çarşı, imalathane ve fabrika ölçeğinde sanayi gelişiminin kurumsal alanına kadar taşımaktadır. Ayrıca bu dönüşümün “işgücü” istihdamı ile beraber “işçi-patron” ilişkisi şeklinde toplumsal bir yapıya evrileceğini de belirtmiş, ilk önce “sermaye”nin temerküz edeceğini ve bu sayede “girişimci”nin husule geleceğini ihatalı bir şekilde analiz etmiştir. Bu açıdan Gökalp’ın Rostow’dan önce [Rostow çalışmalarına 1930’dan itibaren başladığını ifade etmektedir.] bu hususa dikkat çekmesi takdire şayandır.

⁵⁰ Gökalp’ın örnekendirme alanı olarak kullandığı “elektrik üretimi ve şebeke ağı” aslında dönemin batısını credit açısından iyi takip eden bir mütefekkir olduğunu bir kez daha ortaya koymaktadır. Çünkü XX. yüzyılın başında dünyada Amerika merkezli (George Westinghouse (1846-1941)/Niagara Şelalesi) yaygınlaşan şehir aydınlatması için elektrik üretimini bilen ve yeni kurulan ulus-devletin buna öncelik etmesini savunan bir düşüncesi mevcuttur.

Zaten bu makalesinden iki ay önce kaleme aldığı “Medenî Havadisler: İktisadî Kongre” (2018-24) adlı çalışmasında iki hususun önemli olduğunu belirtmektedir. Bunlar:

- Özel teşebbüsler ile rekabet etmemek şartıyla ve
- Ecnebinin tahakkümüne girmektense ülkenin milli sermayesinden “hayır ummak”, “kendi yağımız ile kavrulmak” daha iyidir demekte ve bunu da devletin iktisadi vaziyete önyak olması ile mümkün olacağını belirtmektedir.

Ancak devletin iktisadi vaziyetinin başarısızlıkla sonuçlanacağı eleştirilerinin var olduğunu ve bunlara çözüm olarak ta “işin ehli/mütehasıs” kamu idarecilerinin olması ile bu sorunun çözülebileceğini ifade etmektedir. Bunun (liyakat) başarı için şart olduğunu belirtmekte ve yine bu makalesinden bir ay önce kaleme aldığı “Garp Meselesi III” (2018-20, s. 308-309) çalışmasında da bu hususları tam olarak izah eden şu tespiti ifade etmektedir:

İngilizler... bütün Osmanlı yurdunu Hindistan... gibi... müstemleke haline koymak istiyor... vatanımızı askerî istilalardan kurtardıktan sonra da, Avrupa'nın iktisadî esaretinden kolay kolay kurtulamayacağız. İktisadî esarettten kurtulmak için Avrupalıların yaptığı tarzda iktisadî teşkilatlar yapmak lâzımdır.

Ayrıca vefatından hemen önce Gökalp, 1924 yılında kaleme aldığı “Ecnebi Sermayesi, İktisadi Adem-i Merkezîyet ve Teşkilatçılar” (2019-1b; 2019-1c; 2019-1d; 2019-1e; 2019-1f; 2019-1g) gibi çalışmalarında iktisadi kavramlaştırmadaki görüş ve önerilerine daha yakın fikirlerini tekrar etmiştir. Bu çalışmalarında, sermayenin ve teknik eleman/bilginin yabancidan alınmasında bir mahsurun olamayacağını ve bunun ülke için önemli olduğunu, çünkü bu aşamada ülke kaynakları ile sermaye sorununu çözenin müşkül olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte, çok net bir şekilde ve tekrar gündeme alıp “müteşebbis” kültürü üzerinde durmakta ve ısrarla “**o büyük yaratıcı teşkilâtçılar yani iktisadî müteşebbisler**” olarak ifade ettiği iktisadi refahın yüklenicisi özel teşebbüsü vurgulamaktadır. Hatta müteşebbis kültürünün oluşumunu ve ülkeyi iktisadi refaha taşıyacak olan müteşebbis güruhu “**yeni filizlenmeye başlayan iktisadî iman sahibi**” olarak nitelendirmektedir. Vefatından sonra yayımlanan ve iktisadi kavramların (emek, çalışma, sermaye, mülkiyet gibi) “hikâyesel” lezzette ama “tematik derinliği” olan bir analize tekrar tabi tutma gereği hissetmiş olmalı. Bu analizi “ontolojik/varlık bilimsel” bir bakış açısıyla yaradılış gayesinin insan/hayvan açısından derd-i maişet boyutlarını, gerekçelerini ve davranış şekillerinin izahatından ibarettir.⁵¹

Buraya kadar izah edilenler kapsamında Gökalp'ın iktisada bakış açısının sorunlu ve karmaşık olduğu anlamı çıkabilir. Bu tespit Gökalp'ın bütün eserlerini incelemeyen, kısmi olarak bazı eserlerine bakılarak yapılabilecek yorumlardandır.⁵² Ancak bize göre bütün eserlerine bakıldığında hep aynı iktisadi tespit, tahlil ve öneriler söz konusudur. Çünkü Gökalp; unutmamak gerekir ki bir muharrir olarak, ısrarla muasır medeniyetin temel taşı, ilk basamağı ve olmazsa olmazının “iktisadi merhale” olduğunu belirtmektedir. Ayrıca İngiliz sistemi olarak ifade ettiği iktisadi sistemin tekâmül için zorunlu olduğunu da kabul etmiştir. Bu iktisadi sistemin uygulanabilmesi için imparatorluk tasfiyesi ve Kurtuluş Savaşı sonrası inşa edilen ulus-devlet sürecinin bir müddet “korumacı iktisadi sistem” ile yoluna devam etmesini ama özellikle kamu ekonomisi kapsamında ve “giriş maliyeti yüksek sektörler”in devlet eliyle ihdas edilmesi gerektiğini önermiştir.⁵³ Ayrıca şunu çok net ifade etmektedir (2019-2, s. 71): “İlimlerin usulleri vardır, programları yoktur...”, zamanla ve uygulamalar neticesinde kendi programları ortaya çıkar demektir. Bu nedenle Gökalp (2019e, s. 209-210); Adam Smith'in meşhur kitabını oluştururken bir ilim tesis etmek için kaleme aldığını, ama farkında olmadan İngiltere'nin iktisadi programını yazdığını belirtmekte ve onun yazdıklarının [serbest ticaret], sanayide dünyanın en önde ülkesi olarak, İngiltere için çok önemli ve tamamen lehine olduğunu tespit etmektedir. Nitekim kendisi; İngiltere'nin uyguladığı iktisat politikasının terakki ve cedit için zorunlu olduğunu bilmek ile beraber, belirli bir süre List'in korumacılık politikalarının uygulanmasını daha doğru bulmuştur. Gökalp, bulunduğu şartlar ve zaman itibarıyla yeni kurulan ulus-devlet olan Türkiye'nin de bu yolda ilerlemesinin gerekliliği üzerinde durmuştur. Bu öneri; Gökalp'ın iktisadi zihniyetinin “devletçi ve/veya kolektivist”

⁵¹ Gökalp'ın iktisadi görüşleri hakkında çalışmamızla ilgili benzer/farklı yorumlar için bk. Tolga (1949), Önsoy (1982), Parla (2009, s. 207-227), Vayni (2012).

⁵² Gökalp'ın fikri mecrasının değişim/dönüşümü ile ilgili değerlendirme için bk. Baş ve Akyurt (2022, s. 469-470).

⁵³ Fındıkoğlu (2011, s. 57-58) Gökalp'ın “devlet” anlayışının ulus-devlet inşa süreci ile beraber değiştiğini ve iktisadi açıdan “rehber bir devlet” olması gerektiği, “hususî sektörün ilgası” manasını asla önermediğini, sadece özel ve kamu sektörü bakımından “ahenkli bir paylaşım/karma ekonomiden” yana olduğunu belirtmektedir. Benzer analiz için bk. Kurtkan (2011, s. 22-23).

olmasından daha ziyade, onun sadece “hafıza ve beklenti” açısından bilgiyi politika haline dönüştürmek için “zaman/süreç” kavramını “kısa ve uzun vadeli” dönemleme olarak ele almasından kaynaklanmaktadır.

Çalışmamızda izah ettiğimiz hususlara ilişkin benzerlik taşıyan bir çalışmaya tarihi kadirşinaslık açısından değinerek çalışmaya nihayet verelim. 1925 yılında Halk Gazetesi'nde “Milli İktisat'tan Ne Anlamalıyız” adlı bir köşe yazısı yazan, Almanya'da iktisat doktorası yapmış ve Kadro Harekâtı'nın kurucularından olan Vedat Nedim Tör'ün (1897-1985) analizi önemli bir çalışmadır. Tör, Cumhuriyetin ilk yıllarında milli iktisat ile ilgili tartışmalara, yapılan öneri ve tespitlere bir iktisatçı olarak cevap vermiştir. Her ne kadar çalışmasında zımnî bir Gökalp [ve/veya Tekin Alp] eleştirisi bulunmasına rağmen, yaptığı tespitler çalışmamızdaki iktisadi milliyetçilik ve Gökalp analizi ile örtüşmektedir. Tör, milli iktisat modelinin “kendi kendine yeterlilik anlayışının sakıncalı olduğunu, korumacılığın tüm sektörler için olamayacağını, kâr mefhumunun milliyet ile alakasının olmadığını, piyasa kurallarına/şeraitine uygunluğun esas olduğunu, ecnebi sermayeye düşmanlığın saf bir telakki olacağını, her şeyden önemlisinin ise memleketin sosyal/iktisadi/mali envanterinin çıkarılması gerektiğini” belirtmektedir. Bunlar ile birlikte tetkik/teşhis/tedavi sürecinin iktisadi bir plan ile yapılabileceğini de ifade etmektedir. Bu analizinde Tör, korumacılığın “tedrici” bir aşama ile ama “kalıcı olmayan” geçiş süreci için uygulanması gereken bir iktisat politikası olarak görmektedir. Tör'ün çalışması, milli iktisat anlayışının korumacılık politikasının geçici bir aşama olduğu ve iktisat ilminin yerellik boyutunun kalıcı olamayacağına ilişkin tespiti “köşe yazısı” olmasına rağmen önemli bir öncül eserdir (Akt. Arıkan, 1994).

Sonuç

Milliyetçiliğe dayalı kamusal idare anlayışı, tarihsel süreçte toplumsal olayların en kırılma noktasını oluşturmaktadır. Ülkelerin topraklarını genişletmesi ve yayılmacı politikalar izlemeleri, zımnî ve/veya aleni olarak iktisadi kaynaklara ulaşma amacı gütmüştür. Savaşlara dayalı olarak elde edilmeye çalışılan iktisadi kaynaklar, tarihsel olarak savaş galiplerine katkı sağlamış ancak kalıcı bir iktisadi refah süreci ortaya çıkaramamıştır. Dolayısıyla milliyetçilik anlayışının toplumsal üstünlük olarak kullanılması tarihsel bir vakia olmakla beraber, iktisadi bir faktör bileşeni olma özelliğini sağlayamamıştır. Çünkü terakki ve credit imkânları genişledikçe toplumsal üstünlük kavramı, başarı ve yeteneğe bağlı olarak daha bireysel ve özgür bir alana evrilmiştir. Diğer bir ifadeyle iktisadi refah için zorunlu olan terakki ve credit imkânlarına ulaşabilmenin yolu, tarihsel bakiyeye dayalı milliyetçilik anlayışından, dinamik bir vatandaşlık anlayışına geçiş ile mümkün olmuştur. Bu süreç aslında milliyetçiliği inkâr veya kabul etme anlayışını içermez, sadece hamaset kültürünün bir geçim kaynağı veya iktisadi bir üstünlük olarak kullanılmasına engel olur. Ancak tarihsel süreç bu durumu, ülkelerin deneme yanılma yoluyla tecrübe ettiğini göstermektedir. Bunun nedeni de yayılma kanalları tarafından tartışılan fikriyatların uygulama alanına aktarım sürecinin gecikmesi/uygulanamaması, yanlış fikrin tercih edilmesinden veya ülkelerin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik şartlardan dolayı söz konusu olabilir. Özellikle sosyo-ekonomik alana ilişkin milliyetçilik önerilerinin etkisinin ölçülmesinin de zamana tahvil olması ve sosyolojik olarak toplumsal yapının uyumunun sağlanması da ayrı bir sorun olarak kendini göstermektedir.

Tüm bu hususlar kapsamında bir muharrir olan Gökalp'ın mütefekkirane tespit ve tahlilleri ne yazık ki yazın hayatına “milli devlet ve milli iktisat” anlayışı tanımlaması ile zuhur ettirilmiştir. Gökalp çalışmalarında, “muasırlaşmak/asrileşmek” gerektiğini, bunu başarabilmek için halkın bütününe kültürünü ve değerlerini dikkate alacak tarzda muasır medeniyete geçiş planının yapılmasını zorunlu görmektedir. Birey-devlet etkileşimini organik bir yapıda ele alan Gökalp, temel söylemini ise tarihi olarak (özellikle Tanzimat) yapılan yanlışlıkların devleti yönetenleri belirli bir düzeyde iyileştirirken halkın büsbütün bu sürece eklenemediğini ve halktan kopuk/halka rağmen bir birey-devlet inorganik etkileşim sürecini doğurduğunu ifade etmektedir. Özellikle “edebiyat, dil bilimi ve musiki” tandanslı tespit ve sosyolojik açıdan yaptığı tahlilleri neticesinde, kesin ve net kanaati, ulus-devlet anlayışının halkın refahını/saadetini artıracak düzeyde düzenlenmesi ve ele alınmasının gerekliliğidir. Bu hususun bir planını önerebileceğini ancak programının halkın sahip olduğu sosyo-ekonomik değer yargılarının/zihniyetinin değişim/dönüşüm hızının zamana/sürece tahvil olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle plan hususunda kendi tespit ve önerilerini belirten Gökalp, planın uygulama programının uzman heyetler (müteşebbis heyeti, talim-terbiye heyeti, hars heyeti, teknik heyet gibi) eliyle oluşturulması gerektiğini sosyolojik açıdan bir zorunluluk olarak görmektedir. Aslında bu önerisinin nedeni Tanzimat modernleşmesinin halkta yarattığı tepkiyi ve öfkeyi gözlemlemiş bir müşahit olmasındandır. Gökalp, imparatorluk döneminin güç kaybetmesi ortamında “mefkûre” anlayışının çok hızlı bir şekilde “menfaat” ve “gemisini kurtaran kaptan” anlayışı olarak tanımladığı yıkıcı süreci başlattığını görüp, bilen ve yazan bir kişiliktir. Dolayısıyla yeni devlet; yeni bir söylem/eylem tarzındaki “hak ve ödevler” bağlamında, “asri bir devlet” ve “asri bir vatandaş” olarak şekillenmeliydi. Bu amacı sağlayacak olan yegâne payda ise “milliyetçilik” duygusunu “ırk bağlamından” arındırarak vatandaşlık bağlamına taşımak ile mümkün olacaktır. Gökalp her ne kadar çalışmalarında terakki ve ceditin muasırılığa giden yol olduğunu tespit etse de milliyet anlayışı babında “güven” kavramını (dili dilimden, dini dinimden); Türkün Türk'e, Müslüman'ın ise Müslüman'a daha yakın olacağı hususunda

örneklendirmesini “izdivaç meselesi” üzerine kurup bir batılıdan ise bunların tercih edileceğini ifade ederek açıklamaktadır. Bu tespitine rağmen iktisadi refah sürecinin Tanzimat modernleşmesinde olduğu gibi bir gruba değil, tabana yayılması ve millete teşmil bir hale getirilmesi için batı tarzı bir iktisadi modelin benimsenmesi gerektiğinin elzem olduğunu da ifade etmektedir.

Gökalp, tantanalı bir dönemin muharriri olmak ile beraber, akademik yetkinlik bakımından sosyo-ekonomik anlamda yerli-yabancı birçok düşünürün çalışmalarına vakıf olup hemen hepsini çalışmalarında zikretmiş ve eserlerini özetlemiştir. Aslında bu Gökalp'ın bir muharrir olmanın ötesinde iyi bir akademik analizci olduğunu da göstermektedir. Nitekim kendisi mektepli olmamasına ve tüm araştırma mesaisini mecmuacılığa hasretmesine rağmen, bu akademik analizciliği sayesinde üniversite kürsüsünde yer alabilmiştir. Döneminin düşünürlerini analiz şekli hep “hafıza-beklenti” kapsamında olmuş ve söylenen/yazılan/önerilen fikrin doğruluğu ve haklılığı kadar, toplumsal yapıya uygunluğu hususundaki hassasiyeti de dikkate almıştır. Aslında bu husus Gökalp'ın tutuculuğu ve muhafazakârlığı olarak değil, bir sosyolog olarak toplumsal bilince ve sosyal dokuya uygunluk açısından meseleye bakması ile ilgili bir hadisedir. Çünkü o her zaman için “fikir, fiile saik olmalı” düsturunu, yazdıklarında asıl amaç olarak benimsemiştir. Özellikle iktisadi mevzularda uzmanlık alanı olmamasına rağmen “ana akım” iktisadi kavramları tespit ve tahlil etmiş, sosyolog olarak bu hususun toplumdaki karşılığının ve etkilerinin neler olacağını ve/veya olması gerektiğini detaylı belirtmiştir. Bu durum iktisadi politika önerisi olarak Gökalp'ın “milliyetçilik” anlayışı kapsamında, “iktisadi milliyetçilik” öngörüsü ile çerçevelenmesi ve yanlış mülahaza edilmesine yol açmıştır. Tıpkı List'in iktisadi milliyetçilik önerisinde olduğu gibi. Hâlbuki Gökalp bir sosyolog olarak “zaman” kavramını Bergson'da karşılığını bulan “süreç” olarak ele almakta ve analizlerinde hep bu açıdan meseleye yaklaşmaktadır. Sosyo-ekonomik olayların durağan olmayıp dinamik bir yapıda olduğunu en iyi bilen, müşahede eden tarafın “malzeme” birikimine ve “muharrir” kimliğine sahiptir. Çünkü hem halkı hem devleti hem de uluslararası gündemi yakinen takip eden, aynı zamanda bunun tarihi karşılığına ve köklerine edebi ve sosyal olaylar ekseninde bakabilecek tarihi malumata sahip ve “süre” kavramının sosyo-ekonomik karşılığını iyi bilen, bunları “hafıza ve beklenti” açısından mukayese edebilen bir kişiliktir. Gökalp; iktisadi milliyetçiliği, yeni kurulan bir devletin “korumacılık refleksi” olarak belirli bir süre zarfında uygulanmasının elzem olduğunu belirtirken, bu önerisinin tarihi ve gelecek kurgusu açısından sakıncalarının ve yararlarının da farkındaydı. Her iki hususu dikkate alarak yaptığı öneriler yaklaşık bir asır sonra Helleiner, Pickel ve Shafaeddin'in çalışmalarında karşılığını bulurken, esas önemli olanın ise o günün şartlarındaki öngörüsü kapsamında örneklendirme alanı olarak kullandığı ülkelerin, bugünkü durumu ahvalinin güncel tartışmalarda örneklendirme alanı olarak kullanmasında yatmaktadır. Bu açıdan Muharrir Gökalp, kendisi ile ilgili yapılan çalışmalarda “kısırlaştırılmış/banal” milliyetçilik ideolojisini doktrine eden bir kişilik olmanın fevkinde tamamen bir sosyo-ekonomik analizci ve öngörüsü isabet bulmuş bir membaa olmayı hak etmektedir. Hele hele Rostow'un İktisadi Merhaleler adlı çalışmasını çok öncesinde yakalaması ve sektörel öngörüsü (enerji) başlı başına takdire şayan bir husustur.

Gökalp'ın; İslâmi düşünceyi iskaladığı veya yeterince dikkate almadığı hususunda yazılıp çizilenlerin en önemli handikabı, Gökalp'ın metodolojisini dikkate almamaktan/kavramamaktan geçmektedir. Gökalp, metodolojik olarak “kamusal karar alma süreci”nin bileşenlerinin etkinliği için yazmış ve önerilerde bulunmuş bir muharrirdir. Amacı kamusal karar alma sürecinin isabetli ve tutarlı davranması hususundaki birey-devlet etkileşim sürecidir ki bu hususta, “din” kavramını bu sürecin bir parçası olarak kabul etmemiş ve tam aksine karar alma sürecinin etkinliğini azaltıcı bir faktör olarak görmüştür. Nedeni ise “din”in bireysel inanç kümesinin esas belirleyicisi olduğunu, kamusal alanın temel belirleyicisinin ise hars ve medeniyetten mürekkep “hukuk” olduğuna olan inancıdır. Bu kapsamda dini, sosyo-ekonomik alanın aktörü olan bireyin şahsi alanının belirleyicisi olarak kabul etmesinden kaynaklanmaktadır. Kısacası “fıkıh” mı, “içtimai/medeni hukuk” mu sorusuna net cevap olarak “içtimai/medeni hukuk” demektir. Ancak fıkıhın varlığını inkâr etmediği gibi, bireysel inanç kümesi açısından zorunlu olduğunu da belirtmektedir.

Gökalp bilgi dağarcığını ve inceleme alanını metodolojik olarak sebep-sonuç ilişkisi bağlamında zihniyet çözümlemesi üzerine kurmuş olmakla beraber, sonuç alabilecek çıkarsamalarda/içtihatlarında bulunmuştur. Bu hususta metodolojik yaklaşım açısından da hafıza-beklenti çizgisinde hem tarihi müktesebata dair birikimi hem de modern ve güncel yaklaşımları mezcedebilmiştir. Gökalp'ın iktisadi politika önerilerinin zihniyet temelli yansıması aslında onun “sosyoloji” ilminin kapsamında meselelere bakması kaynaklıdır. Bu nedenle kendisi 1915 yılında meselenin sosyolojik boyutunun daha derinlemesine incelenmesi için kurumsal bir yapının inşasını zorunlu görmüş ve İçtimaiyat Enstitüsü'nün kuruluşuna önyak olmuştur.

İktisadi refah için önemli olan fikri mecradaki tespitler, tahliller ve tenkitler değildir. Önemli olan tatbik sahasıdır. Fikri mecra sağlam olsa da daha fazla çalışmalar veya analizler yapılsa da hür teşebbüs arzu edilen düzeyde tezahür edememiş ve iktisadi refah süreci terakki ve cedit açısından beklenen seviyeye ulaşamamıştır. Ama Gökalp Bey'in fikri mecrası ve tespitleri zamanını aşan nitelikte ve öngörüsü sağlam bir anlayış olarak halen geçerliliğini korumaktadır. “Yirminci yüzyıl Türk asrı olacaktır” söylemi

gerçekleşmemiş, motive edici bir unsur olarak kalmıştır. Ancak Gökalp'in milliyetçilik anlayışı, bugünkü modern devlet anlayışının vatandaşlık kavramını tanımlamakta ve çerçevesini çizmektedir. Çünkü milliyet mefhumu, vatandaşlık anlayışına evrilmiştir. Günümüzde vatandaşlık anlayışı Gökalp'in tespitinde olduğu gibi; dil, din ve ahlâk anlayışında ameli birlikten daha ziyade, hukuk ve hoşgörü üzerine inşa edilmiştir. Ayrıca iktisadi refaha giden yoldaki memurîn sınıfının negatif (hatta tökezletici) etkisini ve iktisadi refah sürecinin esas aktörünü (hür teşebbüs) tespit edebilmiştir.

Kaynakça

- Arik, E. (2014). Birtakım muğlak ziya oyunları: millî mücadele'de Ziya Gökalp ve Durkheim sosyolojisine yönelik eleştiriler ve Dergâh Dergisi. *Sosyoloji Dergisi*, 3 (28), 139-165. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4863>.
- Arkan, Z. (1994). Milli iktisat'a ilişkin bir belge. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 165-169. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cttad/issue/25230/266686>.
- Arslan, F. (2015). Ziya Gökalp'in Fârâbi ile sorunu neydi? *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5, 121-131. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/543078>.
- Arslan, P. (2019). *1933-1950 yılları arasında Türkiye'ye gelen alman iktisatçılar: Gerhard Kessler'in Türkiye'de sosyal politikaların gelişimine katkıları*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Maltepe Üniversitesi.
- Augusti, E. (2018). What kind of end for the Ottoman Empire? *Journal of the Max Planck Institute for European Legal History*, 26Rg, 339-352. <http://dx.doi.org/10.12946/rg26>.
- Aydın, S. M. (1985). Süreç (proses) felsefesi ışığında tanrı-âlem ilişkisi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXVII, 31-87. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/auifd/issue/71600/1152010>.
- Aydın, M. (2013). Namık Kemal'de "terakki" ve "maarif" düşüncesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53(2), 451-477. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2159677>.
- Baloğlu, B. (2012). Ziya Gökalp'in iktisat görüşleri ve günümüz iktisadi değerler sistemi bakımından önemi. *İstanbul University Journal of Sociology*, 3(13), 29-45. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusosyoloji/issue/521/4773>.
- Bakırtaş, İ. (1998). *Bürokrasinin kamu harcamaları üzerindeki artırıcı etkisi*. (Tez No: 73495) [Yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Baltacıoğlu, İ. H. (1957). Dine doğru. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI(1-IV), 44-59. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/auifd/issue/68530/1072679>.
- Baş, M. F. (2016). İkinci meşrutiyette bir alman müderris: Friedrich Hoffmann'ın hukuk ve iktisat öğretimi üzerine düşünceler. *Sosyoloji Dergisi*, 36(1), 249-272. <https://dergipark.org.tr/en/pub/iusosyoloji/issue/35802/401149>.
- Baş, M. F. ve Akyurt, M. A. (2022). Kavramlarla oynamak: Ziya Gökalp düşüncesinde ulusötesi kategoriler ve "beynelmileliyet" kavramı. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 42(2), 461-491. <https://doi.org/10.26650/SJ.2022.42.2.0070>.
- Başaran, M. (2005). Meşrutiyet'ten cumhuriyet'in ilk yıllarına yerli malı kullanımı teşviki. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4(11), 45-62. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cttad/issue/25234/266769>.
- Bilgin, A. F. (2020). Ziya Gökalp ve batı algısı, *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, 4(1), 100-112. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1172461>.
- Brauer, R. ve Felix K. (2024). Trade shocks, labour markets and migration in the first globalisation, *The Economic Journal*, 134(657), 135-164. <https://doi.org/10.1093/ej/uead068>.
- Berend, T. I. (2022). Economic nationalism in historical perspective. *Handbook of Economic Nationalism* içinde, 2-13. (Ed. A. Pickel). Edward Elgar Publishing.
- Budak, M. (1997). Modernleşme açısından Atatürk'ün Osmanlı tarihi ve ıslahatlarının eleştirisi. *İlmi Araştırmalar Dergisi*, 4, 55-66. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/fsmiadeti/issue/6481/85720>.
- Coşkun, Y. (2015). 1908-1918 millî iktisat dönemi üzerine bazı notlar. *Birinci Dünya Savaşı'nın Yüzyüncü Yılında Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Vatan Savunması* içinde, 127-139. Koleksiyoncular Derneği. Mattek Matbaacılık.
- Çakmak, O. (2023). Terakki, cedit ve din: Müslüman-Türkün devlete teşneliğinin zihniyet analizi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23(2), 132-155. [DOI:10.30627/cuilah.1364012](https://doi.org/10.30627/cuilah.1364012).
- Çakmak, O. (2024). Türkiye'de iktisadi hürriyetçiler: yayılma kanalı ve taşıyıcılar. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Aralık sayısında yayımlanmak üzere.
- Daudin, G., Matthias M. ve Kevin H. O. (2008). *Globalization 1870-1914*. University of Oxford Department of Economics Discussion

Paper Series, No:395. <https://www.researchgate.net/publication/5114954>.

Demirci, H. A. (2013). Prens Sabahaddin yolunda bir Türk milliyetçisi: Tahsin Demiray ve çok partili siyasî hayata geçiş süreci içinde Ziya Gökalp eleştirisi. *Liberal Düşünce Dergisi*, 71, 187-201. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/liberal/issue/48163/609380>.

Demirci, H. A. (2021). Sâmiha Ayverdi'den Ziyâ Gökalp'e bakmak. *Amme İdaresi Dergisi*, 54(3), 41-67. <https://www.academia.edu/67849433>.

Demiryürek, M. (2020). Ömer Fuad'ın anadolu mektupları'na göre iktisadi milliyetçilik. *Journal of Turkology*, 30(2), 455-475. [DOI:10.26650/iuturkiyat.748175](https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.748175).

Eke, B. (2011). Ziya Gökalp'te büyük adam sorunu. *İstanbul Journal of Sociological Studies*, 14, 62-84. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuoskon/issue/9536/119095>.

Elöve, E. M. (1952). Umumi amme hukukumuz bakımından ikinci meşrutiyet devrinin Türkçülük cereyanı. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 7(01), 218-260. [DOI:10.1501/SBFder_0000000029](https://doi.org/10.1501/SBFder_0000000029).

Erişirgil, M. E. (2007). *Bir fikir adamının romanı Ziya Gökalp*. (3. bs.). Nobel Yayınları.

Fındıkoğlu, F. (2011). Ziya Gökalp ve sosyalizm. *İstanbul Journal of Sociological Studies*, 5, 42-70. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/100945>.

Gencer, B. (2018). Fıkıh olarak Türk düşüncesi -İslâm-Türk düşüncesinin doğası üzerine-. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 54, 13-71. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/774924>.

Gökalp, Z. (2018a). Aile ahlâkı:4 gevşek yuva. *Yeni Mecmua Yazıları içinde*, 191-198. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018b). Aile ahlâkı:4 konak'tan yuva'ya. *Yeni Mecmua Yazıları içinde*, 182-190. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018c). Aile ahlâkı: şövalye aşkı ve feminizm. *Yeni Mecmua Yazıları içinde*, 199-207. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018d). Türkçülük nedir 2. *Yeni Mecmua Yazıları içinde*, 252-259. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018e). İctihat ve mücahede. *Yeni Mecmua Yazıları içinde*, 438-446. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018f). Hars ve siyaset. *Yeni Mecmua Yazıları içinde*, 447-455. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018g). Aile ahlâkı: türk ailesinin temelleri. *Yeni Mecmua Yazıları içinde*, 222-230. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018h). Milli meseleler: medeniyetimiz 1-2. *Yeni Mecmua Yazıları içinde*, 491-506. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018k). Milliyetçilik ve beynelmileliyyetçilik. *Yeni Mecmua Yazıları içinde*, 298-306. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018m). Hars ve medeniyet. *Yeni Mecmua Yazıları içinde*, 456-464. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018n). İctimaiyatın ameli tatbikatı. *Yeni Mecmua Yazıları içinde*, 507-512. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018p). Hafta musahabesi. *Yeni Mecmua Yazıları içinde*, 513-516. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018r). İktisadî vatanperverlik. *Yeni Mecmua Yazıları içinde*, 341-344. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018-1). Musahabe: mefkure nedir? *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 62-68. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018-2). Musahabe: tekâmül mefkûresi. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 101-103. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018-3). Musahabe: mefkûre ve şeniyet. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 69-73. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018-4). Usullere dair: tarihte usul. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 237-240. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018-5). Tarihe dair: tarih ilim mi, yoksa sanat mı? *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 235-236. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018-6). Felsefî vasiyetler I: babamın vasiyeti. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 177-179. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018-7). Felsefî vasiyetler II: hocamın vasiyeti. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 180-186. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018-8). Felsefî vasiyetler III: pirimin vasiyeti. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 187-192. Ötüken Yayınları.

Gökalp, Z. (2018-9). İctimaiyat: fransız sosyolojisi ve emil durkaym. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 197-202. Ötüken Yayınları.

- Gökalp, Z. (2018-10). Musahabe: insan telâkkisi. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 89-92. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2018-11). Musahabe: insandaki feyizlerin menşei. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 93-98. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2018-12). Musahabe: dine doğru. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 41-47. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2018-13). Musahabe: iktisada doğru. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 55-61. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2018-14). Musahabe: ingiliz ahlâkı. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 104-109. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2018-15). Musahabe: hilafetin hakiki mahiyeti. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 122-127. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2018-16). Musahabe: Umumculuk. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 169-171. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2018-17). Felsefe: refah mı, saadet mi? *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 173-176. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2018-18). Musahabe: ingiliz'in siyaseti. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 115-118. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2018-19). Musahabe: iktisadi mucize. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 119-121. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2018-20). Garp meselesi III. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 306-309. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2018-21). Musahabe, iktisadi tekâmülün merhaleleri. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 154-157. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2018-22). İctimaiyat: hükümet ve tahakküm. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 207-211. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2018-23). İktisadî inkılâp için nasıl çalışmalıyız? *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 289-292. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2018-24). Medenî havadisler: iktisadî kongre. *Küçük Mecmua Yazıları içinde*, 293-294. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019a). İslâm terbiyesi: islâm terbiyesinin mahiyeti. *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları içinde*, 25-28. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019b). Fıkıh: fıkıh ve içtimaiyat. *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları içinde*, 29-34. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019c). İctimaiyat: içtimaî usul-i fıkıh. *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları içinde*, 35-39. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019d). Hüsn ü kubh: içtimaî usul-i fıkıh meselesi münasebetiyle. *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları içinde*, 40-42. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019e). Maarif meselesi I. *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları içinde*, 206-215. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019f). Millî terbiye I-II-III-IV-V-VI-VII. *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları içinde*, 139-205. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019-1). Felsefe: Alfred Fuyiye'nin tekâmülcü felsefesi. *Genç Kalemler ve Türk Yurdu Yazıları içinde*, 34-40. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019-2). Yeni hayat ve yeni kıymetler. *Genç Kalemler ve Türk Yurdu Yazıları içinde*, 68-75. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019-3). Eser ve zat: Rıza Tevfik'in felsefesi. *Genç Kalemler ve Türk Yurdu Yazıları içinde*, 80-94. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019-1a). Mefkûre. *Çınaraltı Yazıları içinde*, 30-32. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019-1b). Teşkilatçılar. *Çınaraltı Yazıları içinde*, 38-42. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019-1c). İktisadî adem-i merkezîyet. *Çınaraltı Yazıları içinde*, 70-73. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019-1d). Ecnebi sermayesi. *Çınaraltı Yazıları içinde*, 89-92. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019-1e). Hayvanlarda iktisat ve ihtiyaçları. *Çınaraltı Yazıları içinde*, 126-129. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019-1f). Hayvanlarda iktisadî hayat. *Çınaraltı Yazıları içinde*, 130-134. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2019-1g). Ateş yakabilen mahlûk. *Çınaraltı Yazıları içinde*, 135-139. Ötüken Yayınları.
- Gökalp, Z. (2021a). Üç cereyan. *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak içinde*, 17-23. Bilge Yayınları.
- Gökalp, Z. (2021b). Hars zümresi, medeniyet zümresi. *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak içinde*, 34-40. Bilge Yayınları.
- Gökalp, Z. (2021c). Terbiye. *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak içinde*, 58-61. Bilge Yayınları.

- Göksel, A. N. (1956). *Ziya Gökalp'in neşredilmemiş yedi eseri ve aile mektupları*. Diyarbakır Tanıtma Derneği Neşriyatı No:4. Işıltı Matbaası.
- Göl, A. (2003). *The requirements of european international society: modernity and nationalism in the Ottoman Empire*. Australian National University Press. <https://www.academia.edu/89960746>.
- Gregg, S. (2020a). How economic nationalism hurts nations. *Law&Liberty*, www.lawliberty.org/forum.
- Gregg, S. (2020b). Why the case for economic nationalism fails. *Law&Liberty*, www.lawliberty.org/forum.
- Günay, Ü. (1992). Ziya Gökalp'in sosyolojisi. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(8), 37-49. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/66764>.
- Helleiner, E. (2002). Economic nationalism as a challenge to economic liberalism? lessons from the 19th century. *International Studies of Quarterly*, 46, 307-329. <http://www.jstor.org/stable/3096091>.
- Helleiner, E. and Pickel A. (2005). *Economic nationalism in a globalizing world*. Cornell University Press.
- Helleiner, E. (2021). The diversity of economic nationalism. *New Political Economy*, 26(2), 229-238. DOI: [10.1080/13563467.2020.1841137](https://doi.org/10.1080/13563467.2020.1841137).
- Helleiner, E. (2023). *The contested world economy: The deep and global roots of international political economy*. Cambridge University Press.
- İnalçık, H. (2003). *Şair ve Patron (Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme)* Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İnalçık, H. (2009). Ziya Gökalp: yüzyıla damgasını vuran düşünür. *Halil İnalçık: Doğu Batı Makaleler I içinde* 4. Bs, 91-118. Doğu Batı Yayınları.
- Karakaş, M. (2010). Bulunduğu merkezler bağlamında Ziya Gökalp. *Türk Sosyologları ve Eserleri-II Genel Eğilimler ve Kurumsallaşma içinde*, 324-346. (Ed. E. Eğribel-U. Özcan). Kitabevi Yayınları.
- Karpat, K. (2001). Ziya Gökalp'in korporatifçilik millet milliyetçilik ve çağdaş medeniyet kavramları üzerine bazı düşünceler. *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce içinde*, 1, 328-334. (Ed. M. Ö. Alkan). İletişim Yayınları.
- Kırlı, Ö. (2023). Manchester Okulu ve serbest ticaretin önemi. *Liberal Düşünce Dergisi*, 110, 21-40. DOI: [10.36484/liberal.1265727](https://doi.org/10.36484/liberal.1265727).
- Korkmaz, A. (1994). *Ziya Gökalp aksiyonu meşrutiyet ve cumhuriyet üzerindeki tesirleri*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları:2685, Bilim Kültür Eserleri Dizisi:734.
- Kurtkan, A. (2011). Ziya Gökalp ve iktisat sosyolojisi. *İstanbul Journal of Sociological Studies*, 5, 17-23. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusoskon/issue/9521/118901>.
- Menger, C. (2009). *İktisadın Prensipleri*. (Çev. A. Kemal Çelebi). Liberte Yayınları, Ankara.
- O'Driscoll, P. G. and Rizzo, M. (2015). *Austrian economics re-examined: the economics of time and ignorance*, Routledge Foundations of the Market Economy Series. Routledge.
- Oğuz, Ç. (2021). *Moral crisis in the ottoman empire: society, politics, and gender during WWI*, I. B. Tauris-Bloomsbury Publishing Plc.
- Okan, O. (2014). Economics, national economics and Ziya Gökalp. *Turkish Journal of Sociology*, 3/28, 123-137. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4862>.
- Oral, M. (2006). Çağdaşları tarafından Ziya Gökalp'in eleştirisi. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi-ÇTTAD*, V(12), 21-34. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cttad/issue/25235/266780>.
- Önsoy, R. (1982). Ziya Gökalp'in iktisadi görüşleri. *İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12, 355-366. <https://www.academia.edu/8418914/613>.
- Özarpınar, Y. (2012). Ziya Gökalp'in batı medeniyetine bakışı. *İstanbul University Journal of Sociology*, 3(10), 5-10. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusosyoloji/issue/524/4852>.
- Özyurt, C. (2004). Gökalp ulusçuluğunda kurucu unsur olarak din. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 1, 218-238. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1212138>.

- Priestley, B. M. (2019). Friedrich List and national development. *Portland State University Economics Working Papers-13*. https://pdxscholar.library.pdx.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1014&context=econ_Working_papers.
- Rostow, W. W. (1953). *The process of economic growth*. Norton&Co.
- Rostow, W. W. (1959). The stages of economic growth. *The Economic History Review New Series*, 12(1), 1-16. <https://doi.org/10.2307/2591077>.
- Rostow, W. W. (1960). *The stages of economic growth: A non-communist manifesto*. Cambridge at the University Press.
- Röpke, W. (1963). *Economics of the free society*. (Trans. P. M. Boarman). Henry Regnery Company.
- Sadi, K. (1940). *Ziya Gökalp (tarihi materyalizmin muarızı)*. Çeltut Kollektif Şirketi.
- Sağlam, S. (2004). Ziya Gökalp'te solidarizm ve milli iktisat. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1, 67-84. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkiyat/issue/16660/329784>.
- Selen, H. S. (2011). Ziya Gökalp'e dair bir kaç hatıra ve bir makalesi. *İstanbul Journal of Sociological Studies*, 5, 8-16. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusoskon/issue/9521/118900>.
- Shafaeddin, M. (1998). *How did developed countries industrialize? the history of trade and industrial policy: the cases of great Britain and the USA*. UNCTAD/OSG/DP/139, Geneva. https://unctad.org/system/files/official-document/dp_139.en.pdf.
- Shafaeddin, M. (2000). *What did Frederick List actually say? Some clarifications on the infant industry argument*. UNCTAD/OSG/DP/149, Geneva. https://unctad.org/system/files/official-document/dp_149.en.pdf.
- Soehl, T. and Karim, S. M. (2021). How legacies of geopolitical trauma shape popular nationalism today. *American Sociological Review*, 86(3), 406-429. <https://doi.org/10.1177/00031224211011981>.
- Tolga, O. (1949). *Ziya Gökalp ve iktisadî fikirleri*. İstanbul Üniversitesi İktisat ve İctimaiyat Enstitüsü, No:14. [DOI:10.26650/AB/SS10.2022.060](https://doi.org/10.26650/AB/SS10.2022.060).
- Tanyol, C. (2014). Ziya Gökalp'in kişiliği, ülkücülüğü, bilim adamlığı. *İstanbul University Journal of Sociology*, 2(19-20), 264-270. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusosyoloji/issue/558/5488>.
- Topal, Ş. (2012). Ziya Gökalp'in içtimâi usûl-i fıkıh önerisi ve İzmirli İsmail Hakkı'nın karşı eleştirisi. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 7-25. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/rteuifd/issue/28239/299800>.
- Topal, A. E. (2017). Against influence: Ziya Gökalp in context and tradition. *Journal of Islamic Studies*, 28(3), 283-310. <https://doi.org/10.1093/jis/etw059>.
- Toprak, Z. (1981). Almanya'ya ilk işçi ve öğrenci göçü: 1916-1918. *Bilim ve Sanat Dergisi*, 3, 26-27. <https://www.academia.edu/25480299>.
- Tütengil, C. O. (1949). *Ziya Gökalp hakkında bir bibliyografya denemesi*. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İctimaiyat Enstitüsü Neşriyatından, No:13. [DOI:10.26650/AB/SS52.2022.020](https://doi.org/10.26650/AB/SS52.2022.020).
- Türkdoğan, O. (2005). Gökalp sosyolojisinde aydın sınıfın yapısı. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(10), 29-38. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusosyoloji/issue/524/4855>.
- Vayni, C. (2012). Ziya Gökalp'in iktisadi görüşleri. *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 46, 35-43. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/101312>.
- Vincent, J. P. (2011). *Learning from the first globalisation (1870-1914)*. Trésor-Economics No:93, Ministry for the Economy, Finance, and Industry. http://www.tresor.bercy.gouv.fr/TRESOR_ECO/tresorecouk.htm.
- Vural, M. K. (2016). Savaş yıllarında milli bir burjuvazi oluşturma çabası olarak "harp zenginleri" ve buna yönelik eleştiriler. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI/32, 109-131. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/472469>.
- Yavuz, K. (1977). Ziya Gökalp'in dînî tutumu ve din anlayışı. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 211-222. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniilah/issue/2746/36626>.
- Weber, M. (2012). *Ekonomi ve toplum*. (Çev. L. Boyacı). Yarın Yayınları.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Araştırmacı verilerin toplanmasında, analizinde ve raporlaştırılmasında her türlü etik ilke ve kurala özen gösterdiğini beyan eder.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Beyanı

Makalenin hazırlanmasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.